

ATTILA

A MAGYAR IRODALOMBAN

ÍRTA
NAGY BÉLA

BUDAPEST, 1939.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSETT.
A nyomdáért felelős: Wessely Károly igazgató.

Felelős kiadó: Nagy Béla.

BEVEZETÉS.

A világhódító hún királyt, Attilát a magyarság — kimutathatólag — mindig ősenek tartotta s tartja ma is. Jól esett a nemzeti hiúságnak népünket rokonságba hozni vele, de — mint az újabb tudományos kutatások igazolják — ennek a rokonsági tudatnak van történeti alapja is: népünknek — a tudomány mai állása szerint — valóban volt történeti kapcsolata Attilával.

Nem lesz talán hiábavaló fáradság megvizsgálni, hogy ennek a nagy hún uralkodónak az alakja hogyan tükröződik vissza irodalmunkban, milyenek látták az egymás után következő korok (magyar) írói, hogyan használták fel a történeti és a mondai anyagot, van-e fejlődés jellemzés, korrajz tekintetében, milyen kapcsolatban vannak egymással ezek az azonos tárgyú irodalmi termékek.

Csak a magyar nyelvű irodalmi emlékekkel szándékozom ugyan foglalkozni, de a teljesség kedvéért bevonom a tárgyalásba a latin nyelvű irodalmat (krónikák) s a legrégebb magyarnyelvű történeti munkákat is: hiszen *ezek* — a történelem hiteles adatai mellett — éppen olyan költött anyagot értékesítenek, mint a költői művek.

A fölvetett kérdésekkel még nem foglalkoztak, de Attila-tárgyú munkákat többen is említenek, így Ballagi Aladár (*Atilla bibliographiája* I. K. 1892), Sebestyén Gyula (*A magyar honfoglalás mondái*. 2 kötet, Bp. 1904—5), Grexa Gyula (*Arany Csaba királyfijának töredékei* I. K. 1917) és Gulyás József (*Az Attila-monda egy érdekes feldolgozása a XVIII. századból* u. o. 1932.).

I. A KRÓNIKÁK.

Az Attiláról szóló legrégebbi irodalmi emlékeink — egészen a XVI. század közepéig — mind történelmi munkák és latin nyelvűek: jórészt krónikák. Ezek vizsgálata nem tartozik ugyan szorosán feladatom körébe, de anyaguk fontossága miatt nem is mellőzhetem őket; érdemes lesz tehát megvizsgálni, hogy középkori latinnyelvű emlékeinkben hogyan jelenik meg a nagy hún király alakja.

Az elveszett Szent László-kori *Gesta Ungarorum* — a feltételezett legrégebbi magyar történelmi munka — nem tartalmazta ugyan Attila történetét, de ismételten megemlítette a hún királyt; az Attilára vonatkozó helyei — Hóman szerint¹ — a következők voltak:

1. Attila, — mikor a rómaiaktól elfoglalta Pannóniát, — (római) romokon építette fel székvárosát, melyet a magyarok Budavárnak, a németek Ecílburnak — cíviás Athile regis — neveznek.

2. Attila mellékneve a „flagellum dei.”

3. Árpád Attila király egyenesági leszármazója s mint jogos örökségét foglalta vissza Attila országát.

E mozzanatok megvannak Béla király névtelen jegyzőjének a krónikájában is; a krónikáiró újra meg újra nyomatékosan kiemeli — a honfoglalással kapcsolatban —, hogy Álmos vezér Attila király nemzetségéből származott, akit isten ostorának neveztek (V., XII., XIV., XIX., XX. stb. fej.); a hunokról azonban említés sincsen.

A XIII. század végén Kézai Simon azt a keveset, amit Attiláról a Gesfdban talált, kiegészítette külföldi kútfőkből — főleg Jordanes s Viterbói Gottfried műveiből —, de más forrá-

¹ *A magyar hún-hagyomány és hún monda.* Bpⁿ 1925.

sokból is- Domanovszky Sándor² és Hóman Bálint³ rávilágítottak a hún-történet minden mozzanatának a forrására; ezzel a kérdéssel nem is foglalkozom, csak Hóman végső eredményét idézem: a hún krónika minden mondai részletével együtt írott forrásokon alapuló tudós kompiláció.

A Kézai s a későbbi krónikák (*Bécsi Képes Krónika* 1358, *Budai Krónika* 1473) Attilája részben a történelemé, részben a mondáké. Nincs meg benne az a nemes egyszerűség, amelyet a szemtanú Priskos csodálattal említ. Körülötte minden csupa fény, ragyogás, arany és drágakő, még istállójának a fölszerelése is bársonyból és bíborból készült. Egész lénye szerint igazi keleti uralkodó. Harcban mindig győz, még a catalaunumi mezőn is. Nem ellenszenves, de rokonszenvesnek se mondható. Sokszor kegyetlen. Az ellenálló városoknak és lakosaiknak nincs irgalom. Megöleti Szent Orsolyát és vele együtt tízenegyezer szüzet. Testvérét, Budát saját kezével gyilkolja meg, mivel az túlterjesztette hatalmát a köztük megállapított határon s Sícambriát is a maga nevére nevezte el. Sok város és tartomány elpusztítása után Róma ellen megy, de a pápa kérésére, főleg azonban egy csodás jelenség hatására, visszatér Pannóniába. Testileg-lelkileg edzett és erős volt, de az érzékiségnek szerfölött engedett; halálát is bizonyára ez okozta. Fiai annyian voltak, hogy alig lehetett őket összeszámlálni.

Attilának ezen emberi alakját lényegesen megváltoztatta a XIII. század elején a *Gesta Ungarorum* felhasználásával készült zavaros *Lengyel-magyar krónika*. A magyarok első királyaként szól Attiláról s hosszabban foglalkozik tetteivel. Attila nem a pápa könyörgésére, nem is a feje felett lebegő kardos ember fenyegetésére fordul vissza Róma alól. Álmában angyala által maga Jézus Krisztus parancsolja meg neki, az Isten ostorának, hogy tartsa tiszteletben a szent várost, ahol az apostolok hamvai nyugszanak. Engedelmessége jutalmául ezt ígéri: „Lészen idő, mikor nemzetséged Rómát egész alázaságban meglátogatja s utódaid egyike ott örökké tartó koronát nyer ajándékba.” S Attila visszavonul azon az úton, amelyen jött. De már nagyon megváltozott: bemegy a városokba és nem

² *Kézai Simon mester krónikája*. Bp., 1906.

³ I. m.

rabol. A tengerpartra vonul s megalapítja Aquileját (Attileia). A horvát és szlavón fejedelmek ellen harcol; az Úr kezébe adja a horvátok és szlavónok földjét, minthogy e népek hitszegők voltak, — ő pedig szívesen engedelmeskedik Isten parancsának. Ezután foglalja el a Duna—Tisza vidékét. Attila a kereszténység védője, tetteit az Úr irányítja, eddig rombolt, pusztított, most egyszerre megváltozik; mondják is róla, hogy ez nem Attila többé.

Kézai hún-történetét, illetőleg a *Bécsi Képes Krónikát* Thuróczi János, Mátyás király ítélőmestere, alaposan kibővítette külföldi kútfőkből, főleg Jordanesből, Thuróczi krónikájában Attilára vonatkozó újabb mozzanatok: Attila levele Theodorik gót királyhoz; a remete jóslata és a pogány papok jövendölése a catalaunumi csata előtt; Aëtius halála Attila véleménye szerint fölért egy vesztés csatával; Attila visszavonul szekérvárába, máglyát rakat, hogy élve ne jusson az ellenség kezébe; mikor a gótok elvonulnak a csataterről, így kiált föl: „Stella cadit, tellus tremit, en ego malleus orbis”; a Lupus legenda; Nicasius püspök és Eutropia nővér története; Aquileja ostrománál az erényes Digna asszony öngyilkossága; Honóriát nőül kéri Attila; végre is „rex, qui multarum fudit sanguinem gentium, ipse proprio sanguine suffocatus est”; 124 évet élt; Martianus álma (ez megvan a *Bécsi Képes Krónikában* is). A Priskostól és Jordanestől említett istenkard históriája hiányzik krónikáinkból. Ezek az újabb mozzanatok nem sokat változtatnak Attilának a Kézai-féle hún-történetből megismert jellemén.

Thuróczi krónikája s ezenkívül kortársának, Bonfminek történeti munkája (*Rerum Hungaricum decades*) az Attila-mondák leggazdagabb tárháza — Oláh mellett — a XIX. század közepéig: Thierry-ig. Bonfini említi Attila anyjának álmát, Salona városának asszonyok által való védelmét, Genovéva históriáját s Jordanes után Attila második sikertelen gót hadjáratát is; közli forrásai különböző véleményeit. Az antik mithológia világába állítja Attilát s igyekszik valószínűvé tenni életének egyes mozzanatait. Nagyszabású beszédeket tartat Attilával. Ezeket a beszédeket később együtt adja Orosz Ferenc (*Orationes Regum et Principium magni regni Hungariae ...* 1754.) a történeti háttér részletes magyarázatával. Oláh Miklós esztergomi érsek a XVI. század derekán egész könyvet szentel Attila alakjának (*Hunga-*

ria et Atila; nagyjából Bonfinit használja, de az itáliai Attila-mondákból említ olyanokat, amelyek krónikáinkból és Bonfiniből hiányoznak (Attila álma; Aëtius a hunokhoz menekül s Attila barátja lesz; veszélyes helyzetbe jut Attila Aquilejánál; a cirkuszi mutatványosok esete Veronában; Marullus költő története; Brixia ostroma közben maga Attila mutat példát katonáinak; baljóslatú előjelek Attila új násza előtt stb.) ; részletesen bizonyítgatja, hogy Attila valóban 124 évet élt. A XVIII. század közepén pedig Kazi Ferenc latin nyelvű hőskölteményt ír a hunokról s Attiláról, az egykorú tudományos irodalom és Bonfini alapján (*Hunnias*, 1731.)

Ezekben a latin nyelvű munkákban íróink bővizű forrásokra bukkantak s valóban alaposan fel is használták őket — többkevesebb sikerrel,⁴

II. A KRÓNIKÁKTÓL BESSENYEIIG.

A középkorban kétségtelenül éltek Attiláról mondák (vagy énekek) a nép között s az énekmondák ajkán; lassan azonban háttérbe szorultak egyéb énekek és mondák mellett s írásban sem rögződtek meg.

Az Attiláról szóló legrégebb magyar nyelven írott munka a XVI. század első feléből való; Farkas András említi néhány sorban Attilát, mint a magyar nép őseit (*A zsidó és magyar nemzetről* 1538): a „nagy isten” a magyaroknak

Első kijövésben még pogányságokban
Adá ah hatalmas Atilla kerált,
Ki az nagy Nemrothnak unokája vala,
Bendegúznak fia, ez velágnak félelme.

A század második felében már többen is foglalkoznak Attilával; forrásul a krónikák és Bonfini szolgálnak. Ezek alapján írja meg Attila történetét prózában Heltai Gáspár (*Chronica az magyaroknak dolgairól* 1575), versben Valkai András (*Az Magyar Királyoknak eredetéről* 1576) és Gosár-

⁴ IV. Béla jegyzője elrettentő példaképen említi Attilát (Fejér: *Codex dipl.* IV. 2. 222. 1.) Totila gót királyról van ugyan szó, de a szövegből világos, hogy itt is Attila szerepel,

vári Mátyás (*Az régi magyaroknak első betövésekről való historia* 1579). Minden alakító művészet nélkül sorolják föl Attila életének jólismert történeti és mondai mozzanatait. Valkai csak hódításait említi, de Aetiust, az itáliai hadjáratot, Mikoltot mellőzi.

Ugyan sok szóm most nekem erről volna,
Ha előbbi Cronikám kün nem volna,
Ha sok hada abban írva nem volna,
Sok dolga ha ott számlálva nem volna.

Gosárvári Heltai krónikáját kivonatolta, de szem előtt tartotta a Thuróczi krónikát is. Érdekes a remete jóslata a catalaunumi csata előtt:

Reméntelen lészen az te életed,
Ha az Istent nem féled s nem böczülöd,
Szeressed az Igazságot kövessed,
Kit ha nem mívelsz hirtelen haláloed,

S a jóslat valóban be is teljesül.

Ezután sokáig pihent a hún-történet. 80 év múlva (1660) Pethő Gergely — a magyarok történetéről (*Rövid Magyar Cronica...*) írva — új dolgokat is mond Attilára vonatkozólag, így az Attila és a Buda jelleme közti különbséget: „Fölötte igen különböző erkölcsűek voltak, Buda szelíd, békeszerető, bőkezű, adakozó, senki marháját hamisan nem kívánta. Atila pedig hadakozó, kegyetlen, vérszomjazó, fősvény, telhetetlen, a magyaroktól is ragadoz. Buda gyakorta intette a sok hadakozástól, elégedjek meg birodalmával, nyugtassa meg magát s a népet.” Már ez is eléggé megmagyarázza, hogy miért ölte meg testvérét Attila. Az előbb említett nagy jellembeli különbséget később íróink igen gyakran felhasználják és alapjává teszik egész elgondolásuknak.

Szintén Heltait bővítette ki Lisznyai K. Pál (*Atyllának nemzetiségének előszámlálása... Magyarok Cronicája* 1692). Krónikájának több, mint fele Attiláról szól. Érdekes adatokat fűz hozzá. Attila Európában, Engeddiben (Enyed) született, Budával együtt visszamegy Ázsiába, hogy a rómaiak ellen új tatár sereget hozzon. 12 év múlva valóban vissza is tér s a cezumori és tárnokvölgyi csatákban ő a hunok vezére. Seregének har-

mada, mely — mint a krónikák mondják — nem vett részt a catalaunumi ütközetben, Galliában telepedett le s gallussá lett (a krónikákban spanyollá!) „kifogván edgynehány magyar szótkat mellyeket tellők Belgiomban laktomban magam hallottam” (145. 1.) — mondja Lisznyai. Ő szerinte is orrvérzés ölte meg Attilát nászának éjjelén, de megjegyzi, hogy „mások másképen értik.”

Ezidőtájt a XVII. század két főrangú epikusa is szentelt egy-egy költeményt a hún király emlékének: Zrínyi Miklós és Liszti László. Zrínyi 8 soros epigrammájában (1651) maga Attila szólal meg: Isten haragjának szele volt ő; vérrrel árszította el a világot s úgy futott végig fegyveres kézzel a világon, mint egy villámlás. Ő volt a magyarok legelső királya — mondja a költő — róla vegyen példát a magyar „hírét s birodalmát hogy nyújtsa szablyája,” Zrínyi másik epigrammájában Buda maga mondja, hogy úgy elveszett, mint Remus, mert nem fért a bátyja székébe.

Liszti László 6 négysoros versszakban (1653) szárazon elbeszéli Attila életének főbb mozzanatait egészen az olaszországi hadjáratig; kiemeli, hogy Attila megölte öccsét és ez „emlékezeti lön teljes életében.”

Ettől kezdve egy századnál tovább pihen a hún monda-világgal együtt Attila, egészen Bessenyei fellépéséig. Van még a XVIII. század végéről egy kéziratot elbeszélő költemény a sárospataki Főiskolai Könyvtárban (*A Magyaroknak Scithiából való ki jöveletek meg telepedések, cselekedetek sok nemű magyar versekben foglalkoztatott illy rendel*). Ha időben nem is, de a tárgy feldolgozásában a XVI—XVII. század krónikás költeményeinek világához tartozik. A 10 énekes eposz Attila élet-történetét beszéli el haláláig és temetéséig. Az eddigiekhez képest semmi újat nem ad, esztétikailag pedig értéktelen.

Az említett munkák közül néhány (Heltai, Pethő és Lisznyai krónikája) látszólag a történelem körébe tartozik, de csak címe szerint, mert lényegében (legalább is Attiláról) ugyanolyan, jórészt költött anyagot tár elénk, mint az elbeszélő költemények; éppen az anyag az — a közös forrásokon kívül —, amely e XVI—XVIII. századból való irodalmi termékeket összekapcsolja: szerzőik a történelmi és a mondai elemek összevegyítésével beszélik el Attila történetét (már forrásaikban is így ta-

lálták!). Szerintük Attila volt az első magyar király, 124 évet élt s orrvérzés ölte meg. Priskost és a germán mondákat még nem ismerik.

III. BESSENYEITŐL A SZABADSÁGHARCIG.

A XVIII. század végén már kezd az érdeklődés újra a magyar múlt felé fordulni (Ráday Gedeon, Dugonics), így a hún-magyar mondák felé is. Az érdeklődés felkeltésében nagy része lehetett Schwandtner kútfő-gyűjteményének, főleg Anonymusnak (*Scriptores rerum Hungaricarum* I. k. Bécs 1746). Némi indítékot azonban Voltaire is adhatott a *Zaire* előszavául szolgáló ajánlólevelével: „Elég merész voltam színpadra vinni a mi királyaink nevét és az ország régi családaiét, Ugy tetszik, hogy ez az újítás a tragédia valamely új fájának forrása lehetne, amely nálunk eddig ismeretlen s amelyre nekünk szükségünk van.”

Buzgó követőre talált nálunk Bessenyeiben, aki mindjárt föllépésekor három franciaszabású tragédiát bocsátott a közönség elé s ezek közül kettő nemzeti tárgyú volt: *Hunyadi László* és *Buda tragédiája*. Az utóbbi 1773-ban jelent meg (először). A hún monda germán vonatkozásait Bessenyei teljesen elhagyta. A cselekvény az itáliai hadjárat után kezdődik Buda még ekkor is él. Attila vad és hatalmára féltékeny, de néha szinte gyáva, orránál fogva vezetik; környezete félelmet és utálatot érez iránta. Hatalmi féltékenységében saját kezével öli meg gyáván meghunyászkodó öccsét, mivel mint királyi sarjra senki sem mer rá kezet emelni. Az ártatlanul kiontott vérért nemcsak Attila bűnhődik, hanem a hún nemzet is — amint a papok jóslatából kiderül:

Ötséd véri kiált a magas egekre,
 Ártatlansága jár a nagy istenekre,
 ————— koronád el-romlík,
 Királyi thronusod le-dől s össze-omlik.

A sok gyilkosságért, mit Attila meg-tett,
 Jupiter továbbá mindnyájunkat büntet.

Ez a gondolat csirájában már Jordanesnél megvan (XXXV. fej.) s később majd Arany János teszi meg a hún eposz alap-eszméjévé.

Attila halála okául Bessenyei is az orrvérzést fogadja el. Inkább Attila, mint Buda tragédiája ez; érezte ezt a szerző is s ezért a második kiadás címében már Attila neve is szerepel. (*Attila és Buda tragédiája* 1787.). — Itt jelenik meg Attila irodalmunkban drámahősként először, egyelőre még az antik mítológia világában.

A dráma nem maradt hatás nélkül, Mérey Sándor feljegyzése szerint Demeter János is írt egy „*Attila és Buda*” c. szomorú játékot „Bessenyei Budája és a haza Története után”, 1795-ben kétszer adták (VIII. 24, IX. 18.). Egyebet nem tudunk róla.

Bessenyei *Budá-jánál* is hamarább (1771) jelent meg először Losontzi István „*Hármas kis tükör*” c. könyvecskéje. (Az első kiadás címe: *A szent históriának summája...*) Priskos töredékeinek közvetlen használata irodalmunkban itt vehető észre először. Említi Losontzi az itáliai Attila-mondák jó részét is. A Lupus-legendát a modenaí püspök: Geminianus alakjához fűzi. Még a XIX. században is újra meg újra lenyomatták e könyvecskét; 1854-ben azonban alkotmánytani része miatt betiltották. Némelyik kiadás a halál okát nem nevezi meg, a többi szerint orrvérzés.

Sándor István is írt egy rövid cikket Attiláról (*Attiláról vagy-is Eteléről*. Sokféle 37—38. 1. 1791.) Csak a történetírók hazugsága szerinte az, hogy Attila kegyetlen és mértéktelen volt, meg hogy a saját leányát vette feleségül és hogy tizenegyezer szüzet megöletett. Végül azon töpreng, hogy veretett-e pénzt Attila és hogy hol lakott.

A következő évben (1792) Tseptsányi Gábor írt szánakozó verseket *Buda haláláról*. Attila „Magyar eleinknek legfőbbik vezére” sokat hadakozott és mindig dicsőségesen. Testvére Buda, hogy ő is véghez vigyen valami nagy dolgot, várat építtetett, emiatt azonban irigységből megölte Attila. Az egész természet gázosolta Budát:

Sírt minden a' mi tsak étellel bírt érte:
S e' nagy (gyilkosságnak büntetését kérte.
Bár tsak az ily romlott magva Atillának

Az irigység, a' góg, büszkeség' s vadságnak
Még az árnyéka is kimúlna közülünk,
így boldogok lennénk 's nagyobb volna hírünk!

Losontzi Istvánnál is sokkal alaposabban felhasználta Priskos töredékeit Dugonics András a *Szittyiai Történetekben* (1806). Tulajdonképpen történelmi munkát akart írni, de Attila életének részletes elbeszélésében ő is sokat épített a mondákra. A római hadjáratot előbb említi, min a catalaunumi csatát és Aquileja ostromát. Jól jellemzi Attilát: „Bátorsága oly nagy, a'-mennyre a' firfíséget vihetni, avagy érthetni. A' veszedelmekbe úgy rohant, mint-ha halhatatlan lenne. Szerencséje nagy, szíve nagyobb, de tehetsége legnagyobb.” (Első könyv 133—4.1.)

Berzsényi szeme előtt is Attila legendás alakja elevenedik meg, amikor ostorozza életképtelennek látszó, elpuhult honfitársait (*A magyarokhoz*):

... Más magyar kar mennyköve villogott
Attila véres harcai közt, midőn
A félvilággal szembe szállott
Nemzeteket tapodó haragja.

Petőfi is a nagy példaadó ősapák között említi a világhódító Attilái, amikor „egy hatalmas, egy szent háborúra” lelkesíti nemzetét (*Élet vagy halál* 1848),

Később arra is gondolt Berzsényi, hogy a Nemzeti Színház olyan színjátékkal kellene megnyitni, amelyben a magyar öltözetek vannak feltüntetve Attila korától kezdve (levele Döbrenteihez 1830 mára 8).

Most már fordítással is többször találkozunk: 1811-ben meg jeleik magyarul Fessier A/ri/dja I. K. fordításában. Magában foglalja Attila egész életét, a latin és a germán Attila-mondák tekintélyes részét. Attila álma Oláh munkájából való lehet. — Van ebből az időből még két kéziratban maradt drámafordításunk is (mindkettő a Nemzeti Színház könyvtárában); az egyik dráma szerzője Gratter, címe: *A Hunnusok Rettenthetetlen Királya* (fordítási éve 1823.); a fordítót nem ismerjük; nincs róla tudomásunk, hogy előadták színpadon. A Walther-monda alapján színezi ki Attila halálát. Attila zsarnokmódra uralkodik; Hildegunda kedvéért elűzné asszonyait; mégis megöli Rildegundát, mikor ez életére tör, de maga is élettelenül rogy-

össze, nem tudni, miért. —A másik Ziegler drámája: *Attila és Buda vagy Testvér-gyilkos akarat ellen*. 1834. X. 7-én színre is került Budán Telepi György fordításában. Alapmotívuma később sűrűn megjelenik magyar drámai művekben is: a két testvér egy nőt szeret; itt a gót fejedelem leányát (v. ö. Fáy András: *A két Báthory*. 1827.). Mikor Attila lemond a Budához vonzó leányról, már késő, mert — tudtán és akaratán kívül — a mérgezett Odín-karddal halálra sebezte öccsét. A mérgezés a pogány papok munkája volt, mivel Buda vonzódott a keresztény valláshoz.

E három fordítással megjelenik irodalmunkban a germánmondák Attilája is.

A múlt század elején költőink figyelme inkább a honfoglalás nagyszerű ténye felé fordul (Csokonai, A Székely Sándor, Czuczor, Vörösmarty, P. Horváth, Garay stb.), a 30-as évektől azonban egyre jobban előtérbe kerül a nagy hún király alakja. Már előbb Fábíán Gábor eposzt tervezett a hun-történetből *Buda haragja* címen, de a *Zalán futása* után abbahagyta. 1830-ban Némethy Pál ismerteti a Felsőmagyarországi Minervában — nagyjából Fessier után — Attila életét (*Buda halála, Attila' s Theodosz követségei, Akviléja ostroma, A hízelkedő költő, Attila Majlandban, Attila halála*). Budát nem maga Attila öli meg, hanem katonái. Átveszi a Walther-mondát is: Hildegunda jegyesével megszökik Attilától; ez Aquiléja alól küld érte kérető követeket. Meg is kapja az apától Hildegundát, nászának éjjelén azonban a leány megöli.

Kelmenffy László (Hazucha Xav. Ferenc) is írt a hunokról egy drámát (*Buda*), mely nyomtatásban is megjelent a *Színművek zsebkönyve* c. almanachban 1839-ben. Egyetlen példánya sem ismeretes még. Tartalmáról sem tudunk semmit, — tárgya bizonyára a testvérviszály volt.

Ugyanekkor dolgozta fel Vajda Péter is Attila életének három fontos mozzanatát: Buda halálát, a catalaunumi csatát és Attila halálát. A történelem szellemébe még megközelítőleg sem tudott behatolni. A Buda haláláról szóló szomorújátéka nyomtatásban ugyan csak halála után (1867) jelent meg, — sokat simítgatta, javítgatta, — de hihetőleg ez volt leghamarább készen. Az V. felvonást már 1838-ban kiadta az Athenaeumban. A dráma egyik hőse Attila, a harcok vezére, a másik Buda, a béke ura. Méltán követeli magának a foglyokat Buda, mégis

feláldozzák őket Hadúrnak. Ez az egyik oka a testvérek közti összeütközésnek. A másik az, hogy mindketten egy nőt szeretnek, akit nagyravágyása Attilához, szíve Budához vonz. Budának a vesztét mégis a véletlen okozza: Attila megöleti a béke papjait s ezek között elvész testvére is, mivel időközben hozzájuk menekült, Attila — bár nem hibás — lelkiismeretfurdalást érez:

... Mi sírhatunk
A bűnnek ostorával kebleinkben.

Kardjára és Hadúrra esküszik, hogy „a nagy világot zsámollyá” teszi. Ostorozni akarja a világot és önmagát is; „mert bűn-lenyomta lelke Attilának vérszomjas és csak nemzetek kifolyt vérével tudja szomját oltani.” Az Attila és a Buda jelleme közti különbséget nyomatékosan kiemelte — mint látuk — már Pethő Gergely a *Magyarok történetében* (1660). Erre a jellembeli különbségre épített most Vajda Péter is.

Szomorú játékának tárgyilag folytatása a *Hildegunde* c. beszély (Dalhon I. 1839). Tárnya a catalaunumi ütközet. Attila megszereti a frank hősnek, Walthernek a jegyesét, a burgund Hildegundát. A vitéz ifjú a csatában elesik; ekkor a leány Attilának ígéri magát, de megsejti, hogy a király szándékosan tette el útjából Walthert s most már csak gyűlölettel tud gondolni Attilára; pedig ez egészen rabja lett szerelmének s nem törődik vezéri kötelességeivel sem. A csatát is elveszítené, ha hős felesége, Ospiru Hadúr kardjával meg nem ölné a gót királyt. A rómaiakról említés sincsen. A haldokló Ospiru kérésére Hildegunda megígéri, hogy Attila felesége: Ospiru utóda lesz; ígérétében azonban az a titkos gondolat vezeti, hogy alkalomadtán bosszút állhasson Waltherért.

Másik beszélyében, mely terjedelmére nézve regénynek is beillik, (*Attila halála*. Dalhon II. 1839.) Vajda Péter Attila halálát dolgozta fel, jobbanmondva azt adta neki címül. Nem törekszik történeti hűségre, Attila halálának tényén kívül nincs is benne semmi történeti. Maga a szerző megmondja ezt: „Nagy törekvéseket akarék veled láttatni, olvasóm... A szellem minden nekem — es az igazság, melly a természet és a tudomány kincstárából meríthető... A szellemnek azonban anyagot is kintelenítettvén adni, anyagul a hún királyt választám ... őt könnyebb is vala kedvem szerint alakítani, mert az idő távol-

sága a' maga tulajdon vonásait nagyrésztint letörlé.” A germán mondák bátorítására Attila passzív személy marad. Egy bölcs hún ifjúnak, Daghúrnak tanácsaira hallgatva nagy célt tűz maga elé: „a félemberekből egész embereket teremteni, hatalmasat, erősét, megfelelőt azon képnek, milyenné Isten az embert alkotni akará, midőn fejében a' mennyei szikrát meggyújtotta.” Daghúr tanácsára kegyelmez meg Rómának, megteszi a legnagyobb emberi dolgot: önmagát győzi le. De ezeket az eszméket, — melyek egyúttal a szerző eszméi is, — megbuktatja az ostobaság és a haszonlesés, jelen esetben Hadúr papjai: a druidok. Attila és Daghúr egy napon vesznek asszonyt: az hún leányt, ez Hildegundát. A druidok bosszúból elcserélik az asszonyokat s Hildegunda leszúrja Attilát, mert neki tulajdonítja a cserét. Attila megbukott, de „az elhullatott magvak örök életű fákká fognak kinevekedni.”

A 40-es években Baksái Dániel nádudvari ref. lelkész is feldolgozta Attila és Buda víszálykodását egy 6 énekes, máig is kiadatlan elbeszélő költeményben (*Etele és Buda*. Ballagi A. hagyatékában). A két testvér együtt kerül uralomra. Attila hadba megy; megtudja, hogy a görögök életére törnek s úgy látszik, hogy ebben Buda is bűnös, ezért hazaindul. Otthon meglepetve látja, hogy öccse az ő jegyesével szerelmeskedik. Az eredmény: testvérgyilkosság. Azzal a mozzanattal, hogy a két testvér egy nőt szeret, még majd sokszor találkozunk. Már eddig is láttuk Ziegler és Vajda Péter drámájában.

Ebben az időben lekerült a ponyvára is Attila története (*Aula hunnok királyának élete* 1843). Később még többször (1861, 1869) is megjelent. Rövid terjedelméhez képest (34 lap) bő tartalmú a könyvecske; a már eddig is ismert mondai és történeti mozzanatokot összegyűjtve adja a nép kezébe.

Van még a 40-es évekből két kéziratos dráma, az egyik az Akadémia kézirattárában, a másik a Nemzeti Színház könyvtárában. Az előbbi (*A hún király* 1843) zavaros, értelmetlen rémdráma. Szerepel Aëtius is, mint Attila barátja, később foglya. Aëtíust kellene kivégezni, de ennek fondorlata folytán Buda lesz az áldozat. Különös módon hal meg Attila: Rosmona, aki maga is királyné szeretne lenni, saját vérének engedi Attila szájába ennek Ildikóval való nászéjszakáján. Költőileg jellemzi Attilát Aëtius:

Attila egy vad tűzokádó hegy,
 A föld kerektség lángja ég belőle,
 Attila egy villám, mely míg sújtna,
 Szétnéz a földön, hogy tornyot keressen.
 Attila a számum gyilkos szele,
 Megöli ki porba nem hul előtte.

A másik dráma (*A talizmán* 1846) szerzője szintén ismeretlen. Attila nevén kívül semmi történeti nincsen benne. Attila, a hunok és alánok fejedelme a pannóniai gótok fővárosát: Maeotist (!) ostromolja. A gót király leánya, hogy elkerülje az apja által ráerőszakolt nászt, Attilához szökik, mert hírből s látásból megszerette. De magával hozza apja talizmánját, azt a bűvös gyűrűt, amely — a hozzá fűződő hit szerint — birtokosát győzhetetlenné teszi — és Attilának adja. Ez szívesen fogadja a leányt, megvallja: „van egy, ami fölöttem győzelmet vívhat ki s mi engem is rabszolgává tehet s ez: a mennyei szerelem.” Meg is szereti rögtön a leányt s szerelmet vall a következőképen: „Most ellágyulva omlok lángoló öledbe s koldusként kérem csókjaidnak részegítő varázsát... szerelmed kérével altasd el örökre az általad legyőzött győzhetetlent.” S ekkor — csodák csodája! — eszméletlenül rogy a leány ölébe. A világhódító Attila ártatlan szerelmeskedés közben elájul! Azért mégis megöli a leányt, amikor megtudja, hogy nem tiszta úton jutott a vár birtokába, mondván, hogy „az atyagyilkost s honárulót gyűlölöm.” Ez az érzelgős-szerelmes Attila most jelenik meg először irodalmunkban, de legkevésbé sem utójára.

IV. A SZABADSÁGHARC TÓL ARANY JÁNOSIG.

A szabadságharc bukása után ismét nagy lett az érdeklődés nemzetünk múltja iránt s tudósaink és íróink szívesen fordultak tárgyért a hun-történethez is. Az Új Magyar Múzeum tanulmányai s az Akadémia felolvasásai sokat foglalkoztak a régi történelemmel, különösen az eredet, az ősi műveltség s a pogány vallás kérdéseivel (Luczenbacher János, Wenczel Gusztáv, Lugossy József, Szontágh Gusztáv, Toldy Ferenc, Szabó Károly, Ipolyi Arnold stb.) A költői érdeklődést messzebb vittek: a hún hagyományokig; felhívták a figyelmet a hun

mondákra s Attilára.⁵ Felfogásukat Szabó Károly így fogalmazta meg: „Nemzeti hagyományaink és könyveink szerint Attila hunjaiban véreinket ismerjük.” Toldy a hún mondát „a két nép törökösága” bizonyítékának tartja. E tanulmányok nagy hatással voltak íróinkra is.

Voltak más okai is a hún-mondavilág népszerűségének. Az elmúlt negyedszáz év alatt Vörösmarty követői le aratták a honfoglaló ősök és Árpád kultuszát, csinált hőseik nem érdekelték a közönséget. Az Árpád utáni kor nem eléggé misztikus, nagyon is történeti, ezért is tértek vissza íróink a hun-mondákhoz.⁶

A magyar nyelvű tudományos cikkeken kívül a francia Thierry Attila-tanulmányai is a hún-mondákra terelték a figyelmet; magyarra Szabó Károly ültette át e tanulmányokat (*Attila, Attila Hat és utódai, Attila-mondák*), — ugyanő fordította le már előzőleg Prískos töredékeinek Attilára vonatkozó részeit is (Uj Magyar Múzeum 1851). Thierry minden forrást felkutatott, minden adatot és mondatörmelékét összegyűjtött, ami valamelyest is Attilára vonatkozhatott, A latin Attila-mondák és hagyományok legtöbbszörét íróink már eddig is megtalálhatták Bonfini és Oláh műveiben, Thierrynél azonban a germán Attila-mondák is össze vannak gyűjtve s Szabó Károly fordításában most már magyarul is rendelkezésére állottak az íróknak és az olvasóknak. Láttuk azonban, hogy íróink már eddig is merítették a germán mondákból, főleg Fessier Attila életrajzából,

Az 50-es években korszerűek is lettek volna a hún-mondakörből vett munkák. Attila birodalmának bukása, az idegen túlerő a közelmúltat példázta volna, Csaba pedig a reményt» hogy az új nemzedék visszaszerzi, ami elveszett.⁷

Íróink valóban gyakran fordulnak költői tárgyért Attilához s főleg az Akadémia pályázataira készítgetik többnyire értéktelen műveiket, melyek közül a legtöbb meg sem jelent nyomtatásban s így nem is vett részt az irodalom vérkeringésében. A tárgy feldolgozásában hoznak újat is; összekötő mozza-

⁵ Voinovich: *Arany János életrajza*. II. k. Bp., 1931. 159., 182. l.

⁶ Grexa i. m. 153. l.

⁷ Voinovich i. m. 182. l.

nat a közös források — a 70-es évektől főleg Arany János használata. Arany már a *Keveháza* tárgyát is a hún mondákból vette (1852), s az 50-es években már tervezeti jobb része egyik aranyálmát: a hún trilógiát. Ugyanekkor (1853) jelenik meg Debreczeni Márton posthumus eposza: *A kióvi csata* (megírásába még a 20-as években kezdett a költő.). Árpád idejében játszik ugyan a cselekvény s az Anonymusnál elbeszélte Kievestroma köré fűződik, de szó van Attiláról is. A XI. énekben ugyanis Réka, akit Árpád véletlen nyíllövessel szabadított meg egy forrásból, elmondja, hogy ő volt Attila első, szerelmes asszonya; de megmérgezte urát, mikor az megszerette és feleségül vette Ildikót. Ezért Hadúr úgy büntette, hogy elevenen eltemetve könnyei forrássá lettek s e büntetésnek Árpád megjelenése vetett véget.

Van az 50-es évek derekáról néhány balladaszerű elbeszélő költeményünk, amelynek hőse Attila. Szász Károly Aquileja ostromát beszéli el a monda szellemében (*Aquileja Í853J*, Tompa Mihály az Attila életére törő görög követek esetét — nagyjából Priskos után (*Etele hún királyról* 1856), Balogh Zoltán földbirtokos a pápa és Attila találkozását, amely a festőóriást: Rafaelt is megihlette (*Elzúg Attila* 1855). Később (1859) Thaly Kálmán írt Attiláról és Rékáról egy népregének keresztelt verset (*Réka köve*): Haragjában Attilát küldte Isten — mint vészes csillagot — a világra. Ez a nagy fejedelem, az isten ostora otthon nem a vad harcok hőse, hanem gyöngéd, szelíd férj, aki hű nője keblén elfeledi a hadak zaját. Asszonya, Réka annyira aggódott miatta — ok nélkül, — hogy a viszontlátás örömebe belehalt. Attila a vár előtt álló sziklát ledobatta a völgybe, oda temette Rékát. Azt a sziklát azóta Réka kövének hívják.

Az 50-es évek néhány drámája is Attila alakját eleveníti meg. A legkorábbi (1853) Hegedűs Lajosnak, a drámaíró színésznek mindeddig ismeretlen, kéziratos drámája (*Attila*, Nemz. Szh. Kvt.), amely elgondolásában s részben kivitelében is a sikerültebb Attila-drámák közé tartozik. Attila imádjá népét, egyetlen célja azt nagyvá tenni, a bűnös Rómát megsemmisítve „Isten után teremteni újra egy új világot s boldogabb jövőt.” Nagyszerű terveinek azonban útjában áll öccse: Buda

herceg, — aki félti a hunokat a harcokban való felmorzsolódástól, — később pedig szerelmének tárgya: Honória.

Reám csak egy átok nehézkedett,
Melly zsibbasztá rugékony lelkemet,
S ez: hogy a' végzet illy testvért adott —

panaszolja Attila. Elfogatja öccsét; ezért annak népe fellázad; Attila, hogy a mindennél fontosabb hún egységet megmentse, fájó szívvel, de kivégezteti testvérét: ennek halála a nemzetnek életet, jelent. Lélektanilag kitűnő motiválás ez, Attilát szinte a végzet sodorja bűnbe, mikor ártatlanul megöleti szeretett öccsét. Ebből a bűnből, a kiontott testvérvérből lehetne kifejleszteni Attila bukását, a továbbiakban azonban az események egészen más irányt vesznek. Attila elfoglalja Rómát is (Thierry is tud egy ilyen mondáról!). Nagy tervei kivitelében most felesége, Honória: a császár húga — Attila segítségével császárnő — akadályozza meg: Róma elfoglalása után megmérgezi, — feláldozva hazájáért szerelmét és boldogságát. Attila haldoklásában is népe jövőjéért aggódik:

De népem, népem! — most halni, midőn
Legszükségesebb volna életem!

Utolsó gondolata is népéé:

„Népem! ha úgy szeretheted magad,
Mint én szerettelek — örökké élsz!”

Mégis! hisz népe jövőjében, fiait visszaküldi keletre: erősödjenek meg s majd foglalják vissza az ő örökségét.

Ez a dráma az egyetlen magyar feldolgozás, amely szerint Attila Rómát is elfoglalja. Hegedűs általában nem sokat törődött a történelem hiteles adataival.

Az 50-es évek közepéről van két, tárgyilag nem érdektelen Attila-tárgyú dráma, mindkettő akadémiai pályamunka (Akad. Kézirattár). Az egyik (*Attila és Bléda* 1855) a testvérviszályt tárgyalja. A zsarnok Attila megöli öccsét, mert hatalomratörőnek tartja, másrészt pedig annak nejét, Eskát így akarja magáévá tenni. Bléda, azaz Buda figyelmezteti bátyját: „Imádkozál Hadúrhoz, hogy az atya vétkeit ne látogassa meg fiaiban.” Attilának Buda halála miatti bukását még világosabban meg-

jósolja Welja, Eska dajkája: „Attila, Attila! Összetör még fényed koronája, szerelmed karjai fognak megfojtani; fiaid földönfutók lesznek.” Ez a gondolat megvolt Bessenyeinél is és majd Aranyánál fog nagyszerű alapeszmévé terebélyesedni.

A másik pályamű (*Etele* 1856) szinte folytatása az előbbinek. Hiába ért el Attila mindent, amit akart, lelkét mégis nyugtalanság, szorongás tölti el. Buda — halála előtt — megátkozta bátyját, hogy akkor pusztuljon el, amikor már-már megvalósította minden tervét. S az átok megfogon. Ildikó megöli Attilát, így áll bosszút az általa szeretett Buda meggyilkolásáért s Buda fiának, Csabának a bebörtönzéséért. Megjelennek a drámában a germán mondák hősei is (Siegfried, Günther, Hagen, Brunhilda, Ildikó = Krimhilda).

Vajda János egyetlen drámájának (*Ildikó*, Széchenyi Kvt. és Nemz. Szh. Kvt.) hőse szintén Attila. A darabot egyszer adták a Nemzeti Színházban 1857-ben s ugyanebben az évben Kolozsvárott is egyszer; nyomtatásban nem jelent meg.⁸ Attila megszereti a burgund királyleányt, Ildikót s a szerelem egészen úrrá lesz rajta. Anyámasszony katonája ez, nem Attila.

Néha rettenetesen féltékeny; ha Ildikó másokat szeret,

... úgy száz életet
Veszek beléjük s mind a százat oly
Iszonyú kínnal oltom el, hogy az
Istennek is megfájdul az egekben,
S *nem* nézhetvén leszáll véget vetendő
Az ember nemzedéknek.

Máskor meg érzeleg:

... óh mért vagyok szegény,
Szegény, hogy neked mit sem adhatok.

Az Isten ostorát teljesen megzavarja a szerelem.

... ha egyszer ölelem, ha csókolám,
Csak egyszer legalább — nyugodt leszek.

Vezérei akarata és a kedvezőtlen jóslatok ellenére is Róma ellen indul „Fölötte állok minden jós ígének” — mondja. A

⁸ L. Solt A.: *Najda János „Ildikó”-ja*. I. K. 1938. 130—9. 1.

pápa is hiába könyörög, de Ildikónak — aki keresztény vallású — egy halk szavára megkegyelmez Rómának. Ildikó megígéri neki, hogy e kegyelem fejében asszonya lesz, — pedig a hős Walther lovagot szereti. A szerelmes hún király Ildikó boszszújának esik áldozatul; a leány bosszút áll apja megvakíttatásáért és Walther fogságáért s egyben a kereszténységet is megmenti félelmes ellenségétől.

Egészen új mozzanatot találunk Nemes-Népi Zakál György zavaros, kéziratos drámájában (*Attila isten ostora* 1861 Akad. Kézirattár): Attila a két római császárság romjain Kínától az Atlanti-óceánig terjedő hatalmas birodalmat akar szervezni az istenkard segítségével. Szereti Honóriát s levelez vele. E két motívum később újra meg újra megjelenik. Attila megöl egy rátámadó páncélos vitézt, akiről kiderül, hogy testvére: Buda. Emiatt veszedelmet jelentő jóslatot kap valami szellemtől. Dobsa Lajos is ekkortájt (1858) írta a maga Attila-drámáját; ez azonban hosszas hányattatás és többszöri átdolgozás után csak egy emberöltő múlva jeleni meg nyomtatásban, ezért később lesz róla szó.

Az említett év (1858) még más Attila-tárgyú munkákat is termelt. Pálffy Albert regényt írt a hún királyról a nép számára (*Attila isten ostora*). Nála két nő szereti Attilát: a császár húga Honória, a béke angyala és a gót királyleány, Hildegond, aki háborúra, világhódításra ösztönzi Attilát. Az utóbbi nyer a szerelemben is s a király feleségül veszi. A rómaiak által megvesztegetett görög kalandor: Vigil, asszonyi ruhába öltözve, agyonszúrja Attilát; Hildegondot a hunok ölik meg, Honória pedig önként áruhában követi a szeretett királyt a halálba. Ezt a mozzanatot később Városh Mihály és Gárdonyi is értékesítette. A jóslat szerint addig, amíg Attila hármaskoporsója e földben lesz, Hadúr is megtartja a hunok utódait: a magyarokat.

Ezidőben Jókai is foglalkozott a hún mondákkal. Régebben (1851) már feldolgozta Priskos után Attilának a görög követek tiszteletére adott lakomáját (*Egy lakoma a hunn királynál*) — ezt a jelenetet Than Mór a festészetben is megörökítette, — most (1858) regéket írt a hún mondakörből. Ezekben Attila ősz-szakállú öregúr s 110 éves korában hal meg. Jókainál találjuk először azt az adatot, hogy Attilát fo-

lyam (Tisza?) medrébe temették el, a táltos homályos rendelkezésének engedelmességgel („Föld alá, víz alá, napsugárba, hold-sugárba, fekete éjszakába. Maga aki eltemette se mondhatta, hová temette”). Pálffy még azt írta, hogy Attilát a földbe temették (Jordanes!) egy téli éjjel, de senki se tudja, hová.

A harmadik 1858-ban megjelent, Attiláról szóló könyvecske (*Attila a hun király*) szerzője Boross Mihály, az 50-es évek egyik legtermékenyebb írója. Nagyjából Thierryt kivonatolta. „A magyar nemzet sajátjának vallhatja őt (Attilát) s mellőzve gyarlóságait büszke lehet rá” — fejezi be a könyvecsket.

Az 50-es években mások is (Szabó K., Csengery A.) ismertetik Attila életét Thierryre támaszkodva. Jósika Miklós közel 300 lapon (*A magyarok őstörténelme* 1861) tárgyalja Attila történetét szintén Thierry alapján; munkája „nem egyéb, nem is akar egyéb lenni, mint átvezető híd a regénytől a történelemig” (Előszó) ; tehát a történelmet népszerűsíti. Bocskay Papp Lajos elbeszéli — Priskos után — az Attila életére törő görögök fondorkodását, Attila nagylelkűségét és lakomáját (*A hun király*, — Gyermekebarát 1862); később (1876) Áldor Imre főreáliskolai tanár is írt az ifjúság számára egy könyvet Attiláról; amit Thierrynél érdekesnek talált, azt mind átvette. így az Attila-mondák nagyrészét (*Attila hun király története*).

A múlt század közepe táján gazdagon kivirágzott nálunk az Attila-tárgyú irodalom, — különösen a dráma terén-íróink többnyire szerelmes hősnek rajzolják Attilát; nem egyszer egész életét elbeszélik, máskor csak életének egy-egy fontosabb mozzanatát, de titokzatos halálát dolgozzák fel legszívesebben; a természetes halál gondolatát mindnyájan elvetik. Kedvelik a romantikus indítékokat; néha az egész mese költött. A hazai forrásokon kívül olykor-olykor a germán mondákból is merítenek.

V. ARANY JÁNOS KORA.

Az Attila-irodalom új korszakát s egyben csúcspontját is jelenti Arany János munkássága. 1863-ban megnyerte az Akadémia Nádasy-díját; a pályadíjnyertes mű a *Buda halála*

volt, hún rege — mint szerzőié nevezte. Már ezelőtt is többször hozzáfogott a hún mondák feldolgozásához s később élete alkonyán még egyszer, de a nagyszerű költői elgondolás megvalósításából a *Buda halálán* kívül csak töredékek maradtak. A hun-trilógiát ma már {különösen Voinovich után) minden oldalról élesen megvilágítva látja a tudomány; ezzel kapcsolatban én is csak többnyire közismert megállapításokat ismételgethetnék; ezért — röviden — csak annak vizsgálatára szorítkozom, hogy milyenek rajzolta, illetőleg milyenek akarta rajzolni Attilát a költő, mit jelent munkássága az elődök próbálkozásaihoz képest és mit hagyományozott az utókorra.⁹

Arany tulajdonképpen Csabáról akart eposzt írni, s ezért az 1853.-i, első dolgozatban az áll a középén, Attila alakja „csak alkonyi világitás a meginduló tragédiához.”¹⁰ Még nagyon a háttérben van, csak beszélnek róla, maga „csak halotti torára jelenik meg.”¹¹

Az Előhangban mondja Arany:

Ott láttam a hősök ifjabb ivadékát,
S feltűnni borongó *Etele árnyékát*,
Nagy messze vetődni a hún temetőre.

Bár csak beszélnek Attiláról, de bizony félelemmel és tisztelettel, így hűbéres királya, Walamir:

... ki merészel tenni!
Nem mondom, hogy tenni, csak egy szót emelni;
Nem mondom, hogy szólni, csupán gondolkodni,
Éjjel a sötétben álmokat álmodni.

E dolgozat szerint még nem Buda halála miatt bűnhődik Attila és népe. Három ének készült el belőle.

Az 50-es évekből, valószínűleg az első dolgozat idejéből való egy 12 soros töredék (*Két éles kard.*). Tárgya Attila és Martianus császár követváltása, Attila követei felszólítják a

²⁹ A kérdés egyik részével már Barna Mihály is foglalkozott (*Attila Arany János „Buda halála”-ban. Az ungvári kir. kat. főgimn. ért. 1877—8.*)

³⁰ Péterfy: *A. J. eposzi töredékeiről.* Bp. Szemle, 1888. 137, sz., 165. 1.

³¹Péterfy i, m.

császárt az adó fizetésére, de ez úgy tesz, mintha nem is hal-
laná. Csak ennyi készült el belőle. Két év múlva (1855) újra
kezébe vette Arany a hún eposz tervét. A tervvázlat szerint
„a körülményekben rejlő végzetesség által, melyet Detre ár-
mánya elősegít, Etele oda sodortatik, hogy bátyját, Budát meg-
öli. Nagy tulajdonai s a látszó igazság bocsánatot nyerne neki
a népnél, de az isteni nemezis ily könnyen ki nem engesztel-
hető.” íme a hún-trilógia alapeszméje! Attila jóslatot kap, hogy
birodalma el fog enyészni, de ismeretlen fia helyreállítja azt.
Az ismeretlen fiú: Csaba, Rika fia. Rika meghal, Attila
öt évig gyászolja. Ildikót számúzi s csak a Mikoltával való
nászára hívja vissza, Mikolta a kedves asszony, Csaba a ked-
ves fiú. Ezért és fiának Aladárnak uralomrajuttatásáért Siegfried
láthatatlanná tevő ködsüvege segítségével Ildikó belopódzik a
nászszobába a es „a fél világ urának merit szívébe tört.” A hún fő-
természetes halált költenek, hogy az esetleges zavargásoknak
elejét vegyék. „A leírás otthon, Csaba nevelése körében marad,
hová az apa nagy tettei csak távolról hangzanak.”

A tervvázlat szerint Arany most már trilógiát tervez, de
megint csak töredékek készülnek el. A hún nép bukásának az
okát is versbe önti:

A múlt idők homályán megszólal egy rege,
Attila veszedelmét siratja éneke:
Egész nemzet bukását ez egy halál miatt.

Most már Attila foglalja el a közepet s föltűnik mellette Buda
alakja is.

A töredékeknek az élő Attilára vonatkozó részeit (Buda
megosztja a hatalmat Attilával; Attila vadászni indul; Buda
kellemetlen álma; I. rész: I. és II. ének.) felhasználta a költő
később a *Buda halálában*. Ez az eposz 1862-ben készült el;
töredékek most nem maradtak. A nagy hún tragédiának első,
önmagában is befejezett része: „csak mintegy előjátékát teszi
a nagy tragédiának, mely a szerző gondolatában már megal-
kotva él.” (Előszó az I. kiadáshoz.) „A körülményekben rejlő
végzetesség” bűnbe sodorja Attilát: bátyját, aki ellopítja tőle
az Isten kardját, saját kezével öli meg. S e bűn következménye
már előreveti árnyékát: Attila bukása s népe megsemmisülése.

Isten alatt földjén, ő lehetett volna;
De nagy ily kísértés földi halandóra. (XII. ének.)

Úr az egész földön, ha ez egy hibáján, (VIII. ének.)

A világhódító Attila korának leghatalmasabb egyénisége nagyszerű célját: magának és nemzetének a világ élére való felemelését csak bűn útján tudta megvalósítani. Ezért, noha ő maga diadalt arat, éppen nagyszabású terve bukik meg s a hún nép nemcsak világhatalmat veszíti el, hanem szinte teljesen szétszóródik.¹² Ez a költői eszme — homályosabban — föltűnik már Bessenyeinél s az egyik akadémiai drámapályaműben is (*Attila, és Bléda* 1855.)

A nagy hősnek, — aki fölött már ott lebegnek a végzet tragikus fellegei, — emberi alakja is élesen kidomborodik a *Buda halálában*. Íróink eddig élettelen bábnak, felcicomázott papíroshősnek rajzolták Attilát; nevén kívül alig emlékeztet benne valami a történelem kimagasló alakjára. Arany Attilája azonban valóban nagy egyéniség, — el tudjuk róla képzelni, hogy irányító befolyása lehetett a haldokló ókorra —, de egyszerűs mind igazi ember is: szerető férj, jó családapa, éleseszű-ügyes politikus; alattvalóival szemben szigorú, de igazságos; maga mértéktartó mindenben, de nem rontja a mások jó kedvét; heves, lobbanékony természetű: bátyjával összevesz, de ő kér tőle bocsánatot, életét megmenti; az erősek szokása szerint tőr és enged bátyjának, ameddig csak lehet. De ő is csak ember, nem tud úr lenni egy hibáján: *indulatán*. Egész lénye „merő akarat és nyíltság”.¹³ Ritkán jelenik meg, keveset beszél: ez a nagy egyéniségek jellemvonása. Megjelenése szinte természeti jelenség gyanánt hat.¹⁴ Ha megáll, „megszáll, mint fekete felhő” (IX. é.); néha „bús felhőkint hömpölyög és zordan” (VII. é.), máskor meg úgy megy, „mint mikor az égnek villám tüze harsan” (VII. é.); „haragjának köde esik” (VII. é.); ha felforrt hirtelen a vére,

Zúgó patakokban ömlött a fejére;
Mint malom örvényzett két füle — s az ajka
Reszket vala kissé, meg a szó is rajta. (VII. é.)

¹² Császár: *Arany János*. Egyet, előad. 1936/37.

¹³ Voinovich i. m. III. 138. 1.

¹⁴ Voinovich u. o.

Ha haragszik:

Mint hegy ha szakadna, mint ég ha omolna,
Világ tengelye mint dülőbe ha volna:
Úgy képzeli a nép . . . (XII. é.)

Az ellene áskálódók még távollétében is félnek tőle:

S valahol meggyűlnek tanácsba csoportban,
Eggyel az ottlévők feje több, mint ott van;
Nem látja sok ember, de ki látja, szörnyed:
Etele arczát a bosszúálló szörnyet. (XI. é.)

Mikor megöli bátyját, nem talál szavakat, „lába előtt vérből néz vala egy pontot.” (XII. é.) Egész egyéniségét kitűnően megrajzolja ez a néhány szó: „Aç ő szeme a rend, az ő szava lélek” (VII. é.). Sok vonásában hasonlít a mai magyar parasztra. Nem látjuk a *Buda halálában* Attilát, mint világhódító hadvezért. A seregszámla azonban már elárulja a hívatott vezért.

.. . kora hajnaltól paripán ül estig,
Ő legelőször kél, legutolszor fekszik.
Ő maga legtöbbet ázik, alél, fárad. (IV. é.)

Megvan a görögországi támadó hadjárat is, de ez inkább a flagellum deire, mint a világhódítóra jellemző:

Valahol megfordul, pusztít, rabol, éget,
Füstben maga után von egész vidéket,
Kincsét kirabolja, népeit elhajta,
Csak az üres földnek gyász fenekét hagyja (XII. é.)

A tervezett trilógiában is Attila nagy háborúinak csak a körvonalai lettek volna adva — „mintegy a háttérben.” A köztudatban máig úgy él Attila alakja, ahogyan Arany János megrajzolta:

Csillag esik, föld reng: jött éve csudáknak!
Ihol én, ihol én pörölyje világnak!
Sarkam alá én a nemzeteket hajtom:
Nincs a kerek földnek ura, kívül rajtam! (IX. é.)

— Élete őszén, deresedő hajjal még egyszer elővette Arany a hún eposz tervét (1881). A most készített tervvázlat nagyja-

ból megegyezik az előbbivel. Csak a II. részből készült el két ének. Az első a pogány pap jóslatát adja s a jóslat első felének beteljesedését; a második énekben a háborúból hazaérkező Attila Csaba születésének örömeire lakomát rendez, áldozatot mutat be s Detrétől kér tanácsot. Különös, hogy Attila és a hunok elfelejtették (sok híve volt köztük Budának!) Buda halálának évfordulóját, de még különösebb, hogy Attila éppen az alattomoságáról, ravaszságáról és kétszínűségéről jólismert Detrétől kér tanácsot egy főbenjáró dologban.¹⁵ Itt jósolja meg Detre Attila bukásának az okát:

Etele nemes vagy! ez lesz a megtorló;
Elaludna ezt más, közlelkű bitorló,
De te „birodalmaid sírját magad ásod:
Buda vérhalála lesz a te bukásod,

A következő évben kiragadta a halál a *Toldi* és a *Csaba* költőjének kezéből a tollat s a hun eposz immár végleg töredék maradt. Az árván maradt töredékeket a költő fia, Arany László rendezte sajtó alá (1888),

A *Buda halála* és a *Csaba királyfi* töredékei kitörölhetetlen nyomot hagytak a következő kor Attila-irodalmában; újra meg újra feltűnnek a *Buda halála* motívumai (az idősebb testvér megosztja az uralmat öccsével; Detre éket ver a testvérek közé; Attila megkapja az Isten kardját; Buda ellopítja a kardot s ezért öccse megöli stb.) s szívesen felhasználják írónk Arany tervvázlatát is — sokszor minden eredetiség nélkül. Átveszik a nagy hún trilógia alapeszméjét is (Attila bukásának oka a testvérgyilkosság.) Szerény tehetségük azonban nem emelte ki őket az utánczó sorából.

De egyelőre még nem vesz mindenki tudomást Arany Jánosról, Egyik-másik drámaíró egészen Bessenyei modorában tákolja össze művét Attiláról — a tehetség leghalványabb jele nélkül. így az 1872-ből való akadémiai drámapályamű (*Attila és az utolsó görög hős*) szerzője is. A dráma alakjai s meséje kitalált, Attilának nincs fia, csak egy leánya, aki szerelmi bánatában mindenkit megmérgez. Többet ér az egész drámánál Arany János kezeírása. Mint akadémiai főtítkár Arany iktatta a pályaművet s a jeligét is ő írta rá.

³⁵ Grexa i. m.

Jókai regéinek az Attilája jelenik meg Hollóssy István vaskos drámai költeményében, a *Csaba tragédiájában* (1876)-Attila már túlvan az itáliai hadjáraton; jóságos, nagyszakállú öregúr. Úgy beszél, hogy akármelyik bölcs megirigyelhetné. A mesebeli királyokhoz hasonlít. Mikor fia, Csaba elleneszegül akaratanak, felugrik trónjáról, agg kezével eltaszítja Csabát,

Távozást int... Hangja sírt, kiáltott.
Átkozott, könyörgött, esdekelt; míg ősz
Szakállára csak úgy hulltak könyvei!

Egy másik drámában (*A talizmán* 1846) Attila szerelmeskedés közben elájult, itt gyermekként sírdogál. Megátkozza fiát, de később megbocsát neki s miatta vívott csatában esik el, — mint a szellem jelenésben elmondja a sorsát kutató Csabának. Tehát nem bosszú áldozata lesz, nem is orrvérzésben pusztul el, hanem hőshöz méltóan harcmezőn hal meg! Szellemalakban, bánatos arccal később is megjelenik maroknyi népének és fiának.

Ezzel a mesebeli Attilával még máshol is találkozunk; Dús Lászlónak a bolgár háborúról szóló hőskölteményében (*Árpád* 1896) egy dalnok éneket mond Attiláról s az isten kardjáról. Eszerint a hún király

Öreg ember, karja reszket,
ősz szakálla övig ér le.

Buda kiontott vére még most: aggkorában is nyugtalanítja. Érzi, hogy „élete már alkonyán van” s ezért szétosztja a hatalmat két fia között: koronáját adja Aladárnak, kardját a kedvesebbik fiának, Csabának s elmeséli, hogyan jutott valaha a szent kard birtokába. Azon a helyen, ahol a kardot megtalálták, egy csodás forrás támadt.

Szintén csak tárgyvi érdekessége miatt érdemes említeni ez évekből két elbeszélő költeményt. Az egyik György deák (a hírlapíró Illésy György álneve) verses krónikája: *Attila, isten ostora* (Igazmondó 1867). A két testvért apjuk: Rof király egyszerre ülteti a királyi székbe. Két kard nem fér meg egy hüvelyben: Budának vesznie kell. Aquilejánál egy ifjú leány, Ildikó vezet eredményes rohamra a hunokat. A leány kérésére Attila megkegyelmez Rómának. Az előbbi mozzanattal Pálffy regé-

nyében, az utóbbival Vajda János drámájában találkoztunk. A másik elbeszélő költemény, Marikovszky Gábor polgáriiskolai tanár munkája (*Attila ősei* 1870) Attila őseiről és a gyermekifjú Attiláról szól. Az egyetlen magyar költői mű, amelynek hőse a pályája kezdetén álló gyermekifjú Attila. Felébred az ifjúban a hírnév utáni vágy; hogy megbosszulja Kéve és Kadosa halálát, ötven hún ifjúval Makrin seregére támad; Hadúr segítségével olyan pusztítást visz véghez az ellenség sorai közt, hogy akármelyik eposzhős megirigyelhetné s végül magát Makrint is megöli. Bendegúz eleste után a hunok azon tanakodnak, hogy ki legyen a vezér. Éppen hozza az egyik pásztor az Isten kardját; mivel ezt csak Attila tudja felővezni, őt illeti a vezérség is. Meg is rémül egyszerre minden nép s meghódol a gyermekifjú vezérnek, maguk a római követek is. Milyen jövő várhat arra, aki ilyen fiatalon s így kezdi pályáját? Erről már hallgat a szerző.

Arany László is ad a *Hunok harcában* (1873) néhány soros jellemzést a nagy hún királyról.

VI. ARANY JÁNOS NYOMDOKAIN.

1876-ban jelent meg a *Magyarország Eíhnographiája*; szerzője: Hunfalvy Pál határozottan szembefordul a Toldy—Szabó-féle tanítással s megtagadja a hitelességet a magyar hún-mondáktól; elveti a hún-magyar azonosság és rokonság gondolatát. Nem volt ez újkeletű felfogás, külföldön már régebben hangoztatták (legerősebben Roessler). Tudományunk — a nyelvészet eredményeire támaszkodva — elfogadta ezt a tanítást, a hún rokonságra büszke közvélemény azonban nem akart róla tudomást venni, sőt néhány tudós is szembeszállt Hunfalvyékkal. A tudomány állásfoglalásának ez a változása vajmi kevéssé tükröződik vissza irodalmunkban, íróink a hún és a magyar népet tovább is azonosnak vagy legalább is rokonnak tartják — a mondák és Arany szellemében —. Az Akadémia pályázatai is állandóan ébrentartották az érdeklődést a hún mondák s Attila iránt. Íróink most már egyre nagyobb mértékben aknázzák ki a germán és román népek mondavilágát, — ritkán térve le az Arany által megjelölt útról.

A tárgy feldolgozásában még egészen az Arany előtti idők romanticizmusát tükrözi vissza Tamás Péter elbeszélése: *Attila halála vagy vérnász* (1883). Jóslat szerint Attila sorsa szoros kapcsolatban van az ifjú Theodor sorsával. Emiatt öleti meg Attila Budát, mikor ez az ifjú vesztére tőr. A jóslat mégis beteljesül: Attila bukását Theodor okozza; a király elragadja az ifjútól menyasszonyát, Ildikót, mire ez megöli. Megvan — bizonyára Jókai után — a folyó medrébe való temetés motívuma, a hármaskoporsóhoz fűződő jóslatot meg Pálffy regényéből vehette a szerző, Ugyancsak Jókai és Pálffy adatait — még pedig nagy számmal — értékesíti ezidőben Városhy Mihály is (*Attila az isten ostora*), sőt Thaly említett balladájából (*Réka köve*) is merít. Új adat nála az, hogy Attila fiai megtevéstés végett négy vaskoporsót csináltatnak: ne tudja meg senki, hol pihen a nagy király.

Az Attila-irodalom leggazdagabb éve: 1888.

Ez év termése egy eposz és nyolc dráma. Az eposz (*Etele halála* 1888) szerzője Batty Lajos néptanító már figyelembe vette Arany tervvázlatát is, Attila megkéreti — Detre tanácsára — Braktaföld királyának leányát, Mikoltát. A leánynak egy föltétele van,

Hogy Isten ostorát a hadban,
Világ felett suhogni halljam!

Attila állja az alkut. Gögösen mondja:

A föld színe s föld gyomra lenn
Nekem adóz, mert én fejem,
S ha világ épít templomot,
Enyém, mert Istene vagyok.

Mikolta kedvéért indul hadba s küzd keményen Catalaunumnál. Ezután megy érte s viszi magával haza. Útközben

Egyszer rajongva lelkünk az égen túlrepült,
Majd, szívük tengerébe szédülve elmerült.

Így áradozik a világhódító:

Élünk tündérvilágot s hej tündéreltet,
Hogy irigyem miattad az Isten lesz maga.

Az öregedő Krimhildát számúzi udvarából. Újra hadba indul. Már Róma alatt táboroz; serege nyugtalankodik, dögvész pusztít, össze is esküsznek ellene és mikor meghallja, hogy Etellakot árvíz s vihar tönkretette, visszafordul Róma alól s megüli nászát Mikoltával. A lakomán Krimhilda is megjelenik s Attilát úgy felbőszíti, hogy az már nem tud magán uralkodni s arcul csapja asszonyát.

E nagy harag kitörni nem leli csak egy szavat,
Haj, küzködik sokáig, míg végre is kacag,
De erre a kacajra, aki csak vigadott,
Kijózanult.

Krimhilda bosszút áll. A láthatatlanná tevő ködsüvegben belép Attila nászszobájába. Attila és Mikolta látják, hogy az ajtó magától nyílik és csukódik s különös, hogy ez fel se tűnik nekik. Krimhilda az Isten kardjával öli meg Attilát, „mikor neki szerelme a legtöbb üdvöt ád.”

Az említett nyolc dráma az Akadémia Kóczán-pályázatára készült. Nyomtatásban csak kettő jelent meg (a kéziratok az Akadémia kéziratárában vannak.). A pályadíjat Szász Károly nyerte az „*Attila halála*” c. drámájával. (Nyomtatásban 1893-ban jelent meg.) A drámát egészen kezdetleges kidolgozásban már régebben (1883 *Attila násza*) benyújtotta név nélkül a Nemzeti Színházhoz, de színre nem került s joggal. (E kézirat a Nemz. Szh. Kvt.-ban.) Ezt az ügyetlenül szerkesztett darabot dolgozta át a szerző az akadémiai pályázatra — még pedig alaposan. — Behatóan foglalkozott az Attila mondákkal¹⁶ s ő fordította magyarra a *Nibelung-éneket* is. (1868.) Pályadíjnyertes művében Attila életének alkonyát jeleníti meg. Öreg már Attila, megunta a sok harcot, nyugalmat óhajt:

Életemből mi hátra van:
Örömben és gyönyörben akarom
Eltölteni.

Magával hozza hadjárataról a burgundi Mikoltot s asszonyának akarja,

¹⁶ *A világirodalom nagy eposzai*. Bp., 1881—82. II. k. 145—178. 1.

Hogy reszket im egy nőért, egy leány
 Bírásáért s hogy fél egy megunott
 És ott hagyott nő haragjátul —

mondja Detre. A hún urak az idegenek ellen áskálódnak, de raost Attila nem gondol semmire, csak a szerelemre.

... Karcú derekát
 — Ah, mily gyönyör! — magamhoz kulcsolom,
 S míg gyöngö keble keblemen piheg,
 Hosszan szívom mézédés ajkait,
 Láng-ajka csókját. —
 De majd alélva sűgod, hogy szeretsz,
 És elhanyaglasz, égve karomon.
 Oh minden égnek minden gyönyöre!

Erről a vén kéjencről nehéz elhinni, hogy valaha is megszerzettette a világot. Szerelmét Ildikó nem viszonozza, sőt meg akarja ölni, azonban megelőzi a segítségére siető Walther, egykori jegyese s ez szűrja le a királyt. Nemcsak Attila és Walther, hanem Attila fiai: Aladár és Csaba is szeretik Ildikót.

A Kóczán-pályázaton Váradi Antal regényes drámája (*Hún utódok*) dicséretet kapott. Színrekerült a Nemzeti Színházban (először 1890, jan, 24-én, Kézirata a Nemz, Szh, Kvt.-ban.). Attila inkább a mesék, mint a valóság hőse s csak az első felvonásban szerepel — a követségek tiszteletére rendezett búcsúlakomán. A követeket meghallgatja, röviden válaszol s kupát ürítenek egymás egészségére. Egy dalnok elmondja az Isten kardjának a regéjét s magasztalja hadrontó Attilát. Hagen még ez éjjel megöleti a hún királyt, — mert Krimhildát pártfogásába vette. Krimhildát a Nibelungok átka kíséri s ezért kell elpusztulnia Attilának is.

A csurgói gimnázium tanárának, Kulcsár Endrének a pályázatra beadott műve (*Etele*) nyomtatásban is megjelent. Kulcsár is vegyesen szerepelteti a germán és a magyar mondák alakjait. A hún nép vesztére törő Detre elhitesi Attilával, hogy felesége, Réka meg akarta őt mérgezni s ezért a király gyűlöli Rékát s egykori szerelmük gyümölcsét, Csabát is. Gyűlölete zsarnokká teszi s maga ássa meg a sírt népének, — melyet ő emelt világhatalomra, — maga is buktatja meg, amikor megöleti a hunok szemefényét, a nagyrahivatott Csabát, Későn tudja meg,

hogy nem Réka, hanem Detre keverte a mérget. Ekkor eszmél rá szörnyű tragédiájára:

Ó fiam!
Ezer kardél hasítná szét szívem,
Nem fájna úgy.

Most már nem harcol Csaba hívei ellen. Eldobja kardját s azok leszúrnák. — Nem tudjuk elhinni Attila nagyságát s vezetésre hivatottságát; hogyan tehette volna a hunokat a világ uraivá és hogyan irányíthatta volna a történelem folyását ez a rövidlátó, gyűlölettől elvakult ember, aki ilyen botorul sodorja a megsemmisítő örvénybe népét és önmagát?

A többi Kóczán-pályamú közül négynek a tárgya Buda halála. Egyikben (*Buda halála*) Buda Attila nejét, Krímhíldát szereti s kedvéért megsérti a vendégjog szentségét: bosszút áll Guntheren; ezért Attila halálra ítéli. A királyné is szereti Budát s hogy becsületét megőrizze, megöli szerelmesét, magát pedig megmérgezi. így Attilának nem marad tennivaló. Arany elgondolásának éppen a fordítottját látjuk: itt Attila osztja meg a hatalmat testvérel. Rokonszenves, vendégszerető király. Az 1855,-i Teleki-pályaműben (*Attila és Bléda*) Attila szereti Buda feleségét, itt Buda Attila feleségét, az eredmény azonban itt is, ott is ugyanaz: Buda bukása. Ugyanegy nőbe szerelmes a két testvér egy másik Kóczán-drámában is (*A rabnő*). Ez a nő a syrmiumi proconsul leánya, Honória, akit a város ostroma közben Attila ejtett fogságba. Buda királynővé akarja tenni, de Honória Attilával rokonszenvez — s ezért Hadúr papnői közé menekül. Az Isten kardja miatti párviadalban Attila megöli királyi bátyját s megöli nászát Honóriával, Ez azonban öngyilkos lesz, mert érzi, hogy nem lehet annak az élettársa, aki megölte — ha csata közben is — apját és testvéreit, Pedig Attila megérdemelné boldogító szerelmét: teljesen kifogástalan középkori lovag.

Más Kóczán-pályaművekben is az Isten kardja miatt bukik Buda, Az egyik (*Isten kardja*) Aranyt követi. Buda megosztja királyságát öccsével; neje ellopítja az Isten kardját Attilától; testvérviszály tör ki s Buda elesik öccse kardja által. Hadúr ezért romlást jósol Attilának:

Neked ígértem a világ uralmát,
De nem testvéred életének árán.

S fogsz bár nagyot alkotni, ám műved
Akkor fog rombadólni, a mikor
Legkevésbé hiszed.

A másik drámáról (*Etele király*) sem igen van mondani-
való. Naiv és értéktelen. Az öregedő Buda felingerli Attilát
s ez — éppen most kapta meg az Isten kardját — párviadal-
ban megöli. Buda neje megátkozza. Az átok teljesül. Attilát
titkára, a görögök által megvesztegetett Ármin leszúrja.

Még két Kóczán-pályamű hőse Attila. Az egyiknek (*Attila*)
a szerzője visszatér a krónikákhoz: Attila azért hívja pár-
viadalra Budát, mert a fővárost saját nevére nevezte el. Buda
nem testvére kardjától esik el, hanem vívás közben Attila hú-
embere: Edék szúrja le. Ezért Buda hívei a király vesztét ha-
tározzák el. Attila megkegyelmez Rómának, mert olyasfélét ál-
modott, hogy e kegyelem fejében egyik utóda majd örökké tartó
királyi koronát nyer Rómából (*Lengyel-magyar krónika*).
Nászéjén meghal Attila, nem tudni, hogyan, de bizonyos, hogy
a bosszú érte utóit. Holtteste mellett fiai kockát vetnek: ki örö-
kölje a hatalmat?

Az utolsó Kóczán-pályaműben (*Attila nászéje*) Attila meg-
kapja Valentinianus császártól Honóriát s ezért kegyelmez meg
Rómának. Elhítetik vele, hogy Honóriának már viszonya volt
egy udvaronccal: mégis megtartja vele nászát, mert adott sza-
vát nem akarja megszegni. A nászéjszakán azonban méreg-
poharat itat Honóriával; természetesen utána rögtön értesül
ártatlanságáról.

A Kóczán-pályaműveket, — de általában a többit is —
legfeljebb csak tárgyi szempontból érdemes vizsgálni. Több-
nyire naiv drámai próbálkozások ezek; Attila félelmes nagy-
ságából nincs bennük semmi.

Értékesebb s érdekesebb is a következő évből (1889) való,
Teleki-pályamű: *Etel király* (akadémiai kézirat). Ebből ké-
sőbb (1907) Seress Imre, Esterházy gróf tatai színházának
zeneigazgatója, regényt írt a Pesti Hírlap hasábjain, tehát nyil-
ván a színműnek is ő a szerzője, Attila előtt egy cél lebeg: biz-
tosítani országát fennmaradását. Ezért fiát, a daliás Ellákot if-

jabb királlyá teszi. Jóslatot kap, hogy Ellák és Mikolt lesznek halála okai. Ez hihetetlenül megzavarja, nem hallgat agg tanácsadójára, Detrére, ki itt — Aranytól eltérőleg — vérbeli hún s őszinte barát, hanem félredobja jól elgondolt terveit s most már legifjabb fiának, Imáknak akarja biztosítani a trónt s Ellákot a hún jövő érdekében feláldozni. Elfogátja s menyasszonyát, Mikoltot is elveszi tőle. így kerül egymással szembe az apa és a fiú. A feszült viszonyt azonban Attila véletlen halála oldja meg: orrvérzés. így áll szemben Attila Ellákkal a német Dahn Félix *Attila* c. regényében is, de egyáltalában nem valószínű, hogy Seress már ekkor (megírása utáni évben) ismerte ezt a munkát. (V. ö. Schiller: *Don Carlos*).

Mikor később Seress a drámát átírta regénnyé (*Etel*, Pesti Hirlap 1907), nagyon keveset változtatott rajta, — főleg csak Attila jellemére vonatkozólag. Regényében „az államalkotó férfiút” akarta bemutatni. Hogy milyen eredménnyel, azt már az eddigiekből láthattuk. Az ő Attilája egyáltalán nem a történelemnek valóban államalkotó egyénisége, hanem csak egy korlátolt, bosszantóan babonás ember.

A 90-es években ismét két akadémiai pályamunka is fel dolgozta Buda halálát. Az elsőben (*A hunok* 1895) Hadúr kardját Buda kapja; ő azonban nem fogadja el, mert békét akar népének; így jut a kard Attila kezébe. Utólag persze már bánja tettét Buda s ellopatja a kardot (V. ö. Arany: *Buda halála!*). Ezért halállal bűnhődik. A táltos megjósolja a hunoknak a testvérgyilkosság miatti pusztulását s a magyar törzs honalapító feltűnését. Éppen így Aranyt követte a másik milleniumi pályamű (*Etele és Csaba* 1896) szerzője is; Thierry és Arany tervvázlata alapján beszél el krónikás modorban Attila dolgait birodalma bomlásáig. A catalaunumi mezőn Attilának kétszer is megjelenik a megölt Buda szelleme. (Shakespeare hatás?)

Megrettent Etele, nem tudja, mit tegyen,
Képzélet rémitől mentve miként legyen,
Azt hiszi, elúzi síp, trombita hanggal,
Iszonyú zajt csinál mélyen zengő dobbal. (IX. é.)

— Ez a jelenet még csak Dobsa Lajos drámájában (*Attila és Ildikó*) van meg. Dobsa színműve nyomtatásban csak 1902-ben jelent meg, de — mint említettük — már 1858-ban készen

volt s ez év végén beküldte az Akadémia Teleki-pályázatára (két jeligéje van: az egyik Thierryből, a másik a beküldött műből). Ezzel Dobsa sohasem dicsekedett el; érthető is, mert a pályázaton figyelembe se vették drámáját. Nem is csoda, a dráma ebben az első kidolgozásban nem tarthatott számot akadémiai jutalomra. (Ez a kézirat az Akadémia kéziratárában van, címe: *Attila*). Egy időben szó volt arról, hogy franciára fordítják, meg, hogy színre kerül.¹⁷ Később Paulay Ede egy régebbi (1870) felkérésének engedve, — miután alaposan átdolgozta — Dobsa beküldte a Nemzeti Színházhoz, majd a bírálók ajánlataira újra átdolgozva ismét a színház rendelkezésére bocsátotta. Színre azonban most sem került (mind a két átdolgozott kézirat a Nemz. Szh. Kvt.-ban), ezért kiadott egy 90 lapos tanulmányt, amelyben drámájának a jelességeit igyekezett kimutatni (1895). Ebben a tanulmányban megvan Buda szellem jelenetének a részletes magyarázata is. Innen vehette ezt a jelenetet az előbb említett akadémiai pályamű szerzője. Csak 1902-ben tudta megjelentetni Dobsa ezt a sokat hányattatott munkáját.

A dráma cselekményének megindulásakor Buda és Attila egyenrangú uralkodók. Buda és hívei, köztük Ellák is, összeesküvést szőnek Attila ellen; erre ez megöli testvérét. A testvér-gyilkosság azonban nem játszik bele Attila bukásába, hanem inkább a szerelem. Megszereti a braktai királynőt: Míkoltot. Saját fogadott fia, Uzindur lesz szerencsés vetélytársa s ezért el is téteti az útból. A szerelem egészen elhatalmasodik rajta, álmodozva érzeleg. Így beszél Mikolthoz:

Itt csak a bűnös áll: a bírāja előtt...

Ki szomjún epedi: egyetlen mosolyod,
Szép arcodat lesi, — váltsága rejlik ott.

Szerelmi szenvedélye miatt nem tud győzni Catalaunumnál s — akárcsak Vajda János drámájában — Mikolt kedvéért kegyelmez meg Rómának. Reméli, hogy így megnyerheti magának Mikoltot. Saját vezérei is elégedetlenkednek s Ellák vezetésével összeesküvést terveznek ellene, Fájdalmasan érzi, hogy dicsősége magasán: a catalaunumi mezőn kellett volna elesnie s

¹⁷ Koszorú 1863 II. 47, 191. 1.; 1864. I. 455, 1.

nem várni, amíg elveszti leghívebb emberei szeretetét és hitét. Mikolt sem szereti. Szomorúan panaszkol:

Mit ér a hatalom, diadal, hír, minden?
A föld ura nem birt úr lenni egy szíven.

Sőt éppen Mikolt szúrja le, hogy megbosszulja népe kiirtását s a szeretett Uzindur halálát s hogy megszabadítsa a kereszténységet legnagyobb ellenségétől (1. Vajda János *Ildikóját*). Attila utolsó pillanatában is Mikoltra gondol:

Ajkam végső szava: áldás legyen reád ...
Ima, mely esdi hön szíved bocsánatát.

Attila halála — a szerző elgondolása szerint — a megrendült pogány vallást: a multat, a felcsillámló kereszt a jövőt jelképezi.

Dobsa Attilája gyöngé báb, érzelgős szerelmes, testórkapitánya orránál fogva vezeti. Igaza van Csiky Gergelynek, hogy Attila „mint hős nem imponál, mint szerelmes nem hat meg.”¹⁸

A nép és az ifjúság számára a század végén is többen feldolgozták Attila történetét, így Böngérfi János (*A hunok és a híres Attila vagy Etele király dicső históriája* 1894), Gerhárt György (*A hunok és magyarok története* 1894), Gaal Mózes pedig egész sorozatot írt a hún királyról (*Jó Könyvek* 56., 61., 65., 70. szám) s utóbb külön könyvben is kiadta (*Hún és magyar mondák* 1900). Szívesen értékesítik a hún mondákat; tárgyban újat nem hoznak. Gaal Mózes említi azt az először Jókainál feltűnő adatot is, hogy Attila koporsóját a Tisza medrébe tették.

VII. A MILLENIUM UTÁN.

A milleniumtól a világháborúig terjedő két évtized Attila-irodalma éppen olyan gazdag, mint a megelőző húsz esztendőé, sőt értékben föléje emelkedik. Nagyobb íróink közül is többen érdeklődéssel fordulnak Attila alakjához. Gárdonyi már a 90-es évek eleje óta gondolt Attila halálának megírására; „tíz éve forgatta agyában az Attila-regényt” — mondja fia.¹⁹ Már 1888-

¹⁸ Nemz. Szh. drámabír. 1890. 1. sz.

¹⁹ *Az élő Gárdonyi*. II. 87. 1.

ban megjelent egy történelmi elbeszélése (*Fagot bosszúja*), amelynek ködbeburkolt hősében, a nagy Fagotban Attilát sejt-hetjük. „E novella mintha Attila hadjáratainak avult pergamen-jéről éledt volna fel. Az elmosódott kor és a nagy király ho-mályos alakjáról megállapíthatatlan, hogy a catalaunumi mezőre vagy Aquilea városa elé vezessük-e a jóst, ki a csata kimene-telét jövendőli.”²⁰ Fagot megesküszik, hogy egy ember sem marad Balan városában élve s esküjét — a jósnő intése ellenére — megtartja, de ő is életét veszti. „Megöltetek mindenkit Balanban, Téged is megöltek, óh, nagy Fagot” — sutto-gja a jósnő.

1901-ben azután megírta a régóta tervezett Attila-regényt, a *Láthatatlan embert* Ebben a történetíró Priskos egyik rab-szolgáját tette meg „ablaküvegül” és azon át mutatta meg a hún kor mozgalmait s rajzolta meg Attila hatalmas alakját. A Kr. u. 448-ban Attilához küldött görög követséggel indulnak meg az események, tehát Attila életének utolsó éveiben vagyunk. A követek nem győzik eléggé bámolni a hún viszonyokat, kü-lönösen pedig Attila egyéniségét. Hallatlanul okosnak és ravasz-nak ismerik meg Attilát, azonkívül félelmesnek és hatalmasnak is. Mindenkiel szemben igazságos, vendégszerető. Békében-háborúban egyaránt óriás, mégsem vesznek el emberi alakjának vonalait. „Ennek az embernek a lelke úgy tartotta össze a hún népet, mint a gyöngyfüzért a fonal.” (371. l.) Gárdonyi saját világnézeti felfogását adja Attila szájába: „Hiszem, hogy az emberi élet nem ezen a földön kezdődik és nem ezen a földön végződik. Bolygunk és küzdünk itt s nem tudjuk, miért.” Hisz Attila a saját küldetésében: „Engem a hunok Istene küldött, aki Istene a világnak is. Kardot adott a kezembe, hát én azt nem is ejtem el. Ki állhat meg énvelem szemben?” Mindennél szemléletesebben jellemzi Attila hatalmas egyéniségét Emőke, az érte lángoló hún rózsabimbó: „Ha haragszik, még a falevelek is remegnek, ha mosolyog, még a felhők is megnyílnak.” Ki nyerte meg a népek csatáját? A választ ügyesen elkerüli Gár-donyi; éppen így Attila halálát sem okolja meg. Csak annyit látunk Attilából, amennyit a történet elbeszélője, a görög író-deák láthatott, s úgy látjuk, ahogyan ő látta. Nagyságát halála mutatja legjobban; népe most érzi igazán, hogy vesztesége pó-

²⁰ Gárdonyi József i. m. I. 178. l.

tolthatatlan. Utána hervad a szép rózsabimbó: Emőke is. Álruhában a rabszolgák közt követi a halálba, — ahogy Pálffy regényében Honória. — Erről az Attiláról el tudjuk hinni, hogy ura volt a félvilágnak. — Azt a mozzanatot, hogy a nagy király hármaskoporsóját a Tisza medrébe temették, népszerűsítette Gárdonyi egyik hangulatos kis költeményében is (*Éjjel a Tiszán* 1902.).

A *Láthatatlan emberből*, — amely az első igazi Attila-regény irodalmunkban, — 1903-ban Gárdonyi drámát írt *Zéta* címmel. Színre hozta a Nemzeti Színház 1905. dec. II.,-én. Attila itt mellékalak, csak egyszer lép föl, de „magával hozza egyéni-ségének a teljes illúzióját”.²¹

Közben az Akadémia pályázataira is szorgalmasan dolgoztak a névtelen eposzköltők és drámaírók. Az 1901.-i Nádasy-díjat Attila-tárgyú munka nyerte: Regőczy (Exner) Győző *Réka gyásza* című költői elbeszélése. Forrása Heinrich német irodalomtörténete (*A ravennai csata*) és Uhland egyik elbeszélése (*Die Schlacht vor Raben*) volt. Maga a tárgy irodalmunkban teljesen ismeretlen. Attila passzív alak, a háttérben marad. Detrének — a főhősnek — hadat ad elveszett hatalma visszaszerzésére. A királyfiak Orót és Edöcs(!) is Detrével mennek és ott vesznek a hadjáratban. Attilát nagyon elszomorítja fiai elvesztése, de igazságos uralkodó s nem bünteti Detrét, aki fejével állt jót az ifjak életéért.

Isten nagy csapással minket meglátogat,
Bölcsökké fájdalomban avat királyokat.

Aranytól eltérőleg Detre itt Attila barátja — akárcsak Seressnél.

Az 1903.-i Nádasy-pályaműnek a címe érdekesebb, mint maga a költemény: „*Isten ostora, asszonyok labdája.*” Nagy nőhódító itt Attila.

... szeret ő mindig végtelen szerelme ...
Csak a tárgya más-más. (IX. é.)

Szereti Rékát, Ildikót, Honóriát. A nők egymást emésztik el. Ildikót Attila másodszor is nőül veszi; az új asszony nagy sze-

²¹ Alexander Bernát Nemz.-Szh. drámahír, 1905.

relmi féltékenységében megöli urát. Ez az Attila valóban asz-szonyok labdája, de legkevésbé sem Isten ostora.

Ekkortájt már készen még Harsányi Kálmán drámája is; az *Ellák* (ekkor a címe még *Ellák öröksége*, a Nemz. Szh. Kvt,-ban levő példány szerint) Ebben Attila saját fiával, a hozzá egyáltalán nem méltatlan Ellákkal kerül szembe. Abba ugyan beletörődik Ellák, hogy szerelmese, a burgundi Hildegund apja jegyese legyen, de apja politikai vonalvezetését nem helyesli s nem is bírja tűrni; sok az idegen, kevés a hún. Emiatt lázadotnak a hún urak már Szász Károly drámájában is. Ellák meg is mondja apjának, hogy:

Nem volt marok még, mely egy szál ostorral
Húsz széthúzó mént így tört vón a rúdhoz
Világot tipró harci szekerebe.
De ki vágat e szekéren? A hún? Nem,
Te magad csak, királyok királya.

A túlnőtt nép kicsiny s te népeden
Túlnőttél, mint túlnő a tornyos hullám
Folyama medrén.

Ellák tragikuma, hogy Attila éppen az ő apja.

Kőember .., sziklaember ... sziklaszív ...
Királyi szív! A gondolata sas,
S a napba néz! Ki láthat oda más?
Oh apám, apám, mért vagy óriás,
S ha óriás vagy, mért vagy az apám!

Attila látja, hogy fia méltó utóda lenne, de az uralomba, az ő nagy terveibe előbb bele kell nevelni. Hogy ne legyen a tiltakozó Elláknak a kezében tényleges hatalom, az ő hún seregeit idegenek vezérletével harcba küldi:

Ha észrevetted, mit jelentek én
E zagyván rajzó, felfordult világban,
Ha érzed már, hogy én vagyok a rend,
S Isten akarja, amit akarok:
Akkor követhetsz, akkora sereggel,
Amennyit megbírsz, tied az egész.

Ellák nem vágyik világalomra. Neki nem kell az idegen, csak a hún. De a hún az kell! Attila hiába magyarázza neki, hogy:

Hisz az tart össze, csak az a kapocs
 Az idegen! Hisz menten ujjat húztok,
 S egymást szaggatjátok nélküle!
 Százezer hún százezer akarat.
 Kettő is öltre megy, mint most mi.

Valóban kardra kerül a sor. A szenvedélyek vihara elsöpört már minden hidat apa és fiú között. Ellák hiába kérleli apját, úrrá lett azon már egészen a böszült harag.

Apa és fiú,
 Így szemben, karddal: ez a hún, a hún!
 Fajtájuk vagy, pusztulj ki a világból
 Futóhomok! az idegen a szikla!

Hildegund —, ki még mindig Ellakot szereti, — hátulról leszúrja Attilát. A haldokló végső szava is szomorú jóslat:

... Ellák most halt meg néped,
 A hún! Meghalt! Szétmállik minden, minden.

A bálvány hát ledőlt, de amit alkotott, az is porba omlott. Hiába rázza az öklét Ellák önmagát biztatva, hogy, „ha közénk állsz még, apám véres árnya, legázollak, le, újra s százszor újra”, látnia kell, hogy apja jóslatának teljesülése vészes felhőként közeleg; feláldozza hát saját életét is, csakhogy imádott népe pusztulását megakadályozza. — Harsányinak van ereje megeleveníteni Attila döbbenetes nagyságát. Az egyéni és a nemzeti érdekeken túlemelkedve valóban szervező s hódító hősként jelenik meg a hún király; alakja mégsem vész el a felhők közt, de bálványá sem merevedik, mert ő is csak ember: nem tud uralkodni indulatán s saját fiát sem ismeri igazán. Azt a mozzanatot, hogy Attila elveszi fiától, Elláktól a menyasszonyát, és hogy az apa ellenfélként kerül szembe a fiával, már Seress drámájában is láttuk (V. ö. Szigligeti: *Világ ura* 1856). Harsányi azonban ezt nem vehette Seress drámájából, mert az mindmáig ismeretlenül maradt az Akadémiában, (Talán Dahn regényéből?)

Az akadémiai pályamunkák szerzői ismét nagy kedvvel választották a hún királyt történeteik hőseül. Az egyik drámában (*Attila* 1905) Attila Mars kardja miatt megöli Bu-

dát. Felesége, Réka magára vállalja a gyilkosságot. Hogy hálálja ezt meg Attila? Őt is elteszi láb alól, mert megszeretett egy római leányt, Ildikót. Réka halála óta szinte megzavarodott, telve lelkiismeretfurdalással, Nászéjén Ildikó utálatában megöli.

A következő évből két elbeszélő költemény való (az Akad. Kézirattárában.). Az egyikben (*Délibáb*) Attila csak mellékalak. ő szerzi meg Makrinusztól és Detrétől Pannóniát. Szent Lászlóhoz hasonlóan egy fejjel magasabb vitézeinél. Jóslatot kap saját magának és utódaíának a sorsáról. Érdekesebb s nem is értéktelen a másik elbeszélő költemény (*Hildegund*). A germán Walther-mondát dolgozza fel s egészíti ki. Walther és Hildegund megszöknek a hún királytól. Ez nagyon fájlalja a leány szökését.

Mégis mindhiába, én is ember vagyok!
Nemcsak vért kívánok, csókra is szomjazom.

Haddal megy a szökevények után. Csatában megöli a hős Walthert s

Most csak egy vágya él, csak egy gondolatja,
Ha tán Hildegundot foglyául kaphatja,
Hátha mégis egyszer megcsókolja ajkát,
Simitja lány kézzel dús haja aranyát.

Magával viszi és nőül veszi Hildegundot, ez azonban megöli; így áll bosszút Walthertért.

1908-ból négy akadémiai pályamunka is van; három közülük elbeszélő költemény. Az egyik (*Attila*) naiv, gyarló verselésű históriás ének, Attila tetteit beszéli el Hadúr kardjának elnyerésétől a catalaunumi csatából való visszatéréséig. Itt veszi fel az események fonalát a másik (*Attila halála*). Látjuk Attilát gyöngéd családapának és látjuk győzhetetlen hősnek:

Mint mikor kaszálnak s dől a rend a rendre,
Úgy dől ott (Aquilejánál) előtte ember az emberre.

Máskor álmodozó szerelmes:

Arra az egy csókra, az elsőre vágyom —
Adom én cserébe összes uraságom.

A pápa kezében levő kis kereszt csodásan hat rá: megkegyelmez Rómának. Érdemes megemlíteni azt a kedves jelenetet, amikor Attila nézi a gyakorlatozó hún fiúkat s elgondolkozik: vajjon ki fog majd ezekkel harcolni? Az Arany hatás sem marad el; jóslat szerint az imént született Csabát jelöli utódául Attila s ezért Krimhilda megöli.

A harmadik elbeszélőköltemény-pályamunkát (*Attila*) — mely első része az Attila fiairól szóló eposztetralógiának — szerzője, Fülöp Áron a következő évben (1909) nyomtatásban is kiadta. Mint többi költőtársa, ő sem vette figyelembe a hunmagyar rokonságot tagadó tudományos véleményt:

... nagyok egykor mi is voltunk.

Büszkék, mindig büszkék vagyunk is,
Hogy a mi őszünk Etele.

Ott folytatja Attila történetét, ahol mestere, Arany János a *Buda halálában* abbahagyta. Arany tervvázlatát hígította fel s tette zavarossá romantikus mozzanatokkal. Felsőbb hatalmak is beleavatkoznak az események folyásába; Attila sorsát nem Hadúr, nem is önmaga, hanem Ármány irányítja. Ez öli meg Rékát, Attila kedves asszonyát. Bánat ver tanyát a király szívében. Bújában-haragjában Réka haláláért az egész világon akar Attila bosszút állni. Ármány fondorkodásai miatt nem tud győzni Catalaunumnál. Szégyenérzetében máglyát rakat s fel akarja magát áldozni népéért. De Hadúr csoda jelt mutat s erre Attila visszanyeri önbizalmát s Rómát akarja megsemmisíteni. Álmában megjelenik atyja, Bendegúz s az ő tanácsára kegyelmez meg Rómának: a legnagyobb győzelem, ha önmagát legyőzi. (1. Vajda Péter: *Attila halála*.) Megszereti a baktraí királyleányt: Mikoltát, de csak akkor meri feleségül venni, amikor álmában Réka feloldja a neki tett eskü alól. Régi bosszútervét most hajtja végre halottnak hitt asszonya: Krimhilda; eddig csak azt várta, hogy fia, Aladár felnőjön és elfoglalhassa a trónt. Fülöp Áron hőskölteményében éppen úgy nem érezzük Attila nagyságát, mint a legtöbb hún-tárgyú munkában. Ez az Attila csak egy mai magyar ember s nem a történelem hőse.

Éppen így Arany tervvázlatának a hatása alatt áll az *Attila*

című tragédia-pályamű is. Érdekes dráma. A cselekvény megindulásakor Attila igazságot szolgáltat népének — akárcsak Gárdonyi regényében. Segítségét kéri a bujdosó Aëtius, hogy római császárrá lehessen. Attila azonban nem hajlandó segítséget adni, mert maga is római császár, sőt a világ ura akar lenni. Sokat szónokol, — mint Bonfininél. Catalaunumnál a hozzá küldött követek közt felismeri az álruhában levő Aëtium, de — hallatlan nagylelkűség! — elbocsátja, hogy majd a csatamezőn mérkőzzenek meg. Így engedi ki kezéből a biztos győzelmet. Róma alatt hiába kérleli a pápa hízélgéssel, ajándékokkal, nincsen kegyelem. Ámde, amikor a pápa — álmára hivatkozva — nemzetségének örökké tartó uralmat ígér s Csaba is megvallja, hogy ugyanezt álmodta, a király, — hogy biztosítsa a szebb jövőt, — nem bántja Rómát. Ez a motívum a *Lengyel-magyar krónikából* való, — bizonyára Thierry közvetítésével. — Csaba megálmodja apja életének szomorú végét is; Attila azonban ezt már nem hiszi el, — pedig az álom első felét elhitte! —, sőt csakazértis mindent az álom szerint cselekszik s így az álom valóra válik: a mellőzött Krimhilda Detre segítségével megöli őt.

Herczeg Ferencet is foglalkoztatta az a kérdés, hogy miért kegyelmezett meg Attila az örök városnak (*A csoda* 1909). Az ő magyarázata ez: Attila vad seregeivel Róma alá érkezik. Mindig ez volt a vágya: elfoglalni a szent várost. Most öregségére ez is megvalósulhat, de mi öröme benne? Tudja, mi lesz a város sorsa: pusztulás, mint annyi más városé. S mindennek mi a célja? Népe nagysága, dicsőség? Nem! A hatalom! Hogy az emberek féljenek tőle! S mikor a gyáva római papok kegyelemért rimánkodnak, érzi, hogy hatalmát nem azzal mutathatja meg, ha ezeket a védteleneket leöleti; ahhoz nem kell hatalom. Hanem aki ettől a zsákmányra éhes, fegyverben álló, izzószemű, vérszomjas seregtől el meri venni a már biztosnak gondolt zsákmányt: a szent várost és aki ezt meg is tudja cselekedni, azé a hatalom! Attila ezt választja. A zúgolódó seregeket egyetlen tekintetével elnémítja. Egész életében kergette a hatalmat, de csak most érte el valóban, amikor megtette a lehető-legnagyobbat: legyőzte önmagát. A lélektani motiválás s a kérdés újszerű megoldása az, amely magasan föléje emeli ezt az elbeszélést a többi ilyen irányú próbálkozásnak.

Zempléni Árpád Attila életének másik, Priskosból is ismert mondai mozzanatát, az isten kardjának mondáját énekelte meg (*Isten kardja*. 1907. Megjelent a *Turáni dalok* között 1910). A nagy khán, Nimród halála éjszakáján eltűnt a szittyák szent kardja; de a jósök szerint előkerül majd egykor, s megtalálóját a világ urává fogja tenni. Évezredek múlva meglelte egy bűn bojtár, de hiába viselte, nem lett a világ urává, Nászajándékul felajánlotta a hős Attilának, aki ráismert a kardra s

Ott hagyta szép aráját
És lóra ült a néppel
S ő lett világ urává.

Ismét a germán mondák Attilája jelenik meg — néhány évi szünet után — Márkus László költői nyelvű színművében (*Attila* 1912., első előadása korábban, 1911 okt. 13-án, a Nemz. Szh.-ban), — illetőleg nem is jelenik meg a színpadon. De róla beszélnek; mindennek ő van a középpontjában. Mégis egészen passzív személy, legkevésbé sem magyar vagy latin mondai hős. Mithikus köd borítja, elvesznek emberi alakjának körvonalai:

Attila lelke jár a föld felett.

Szinte eposzi magasságban áll:

A hősök útja célján vár Attila.
S mint a lány viaszt
Képére formál ő sok férfi lelket.
Ki méltó hozzá, biztosan hozzátalál.
Felhők között van széke s láthatatlan
Pórázon tartja a szilaj idót.

Gundahar a burgund vezér benne látja népe reményét: „ . . . szent jel ég Attila homlokán és hozzá fut reményünk.” A másik burgundi: Krimhilda gyűlöli Attilát, mert népe elnyomójának tartja s mert az ő egyéniségének varázsa miatt szakadt el tőle Gundahar: a szerelmese s lett a dicsőség rabjává. Bebizonyítja, hogy a meggyilkolt Siegfried híres kardját az égiek akaratából Attila kapta meg; most ezt a kardot akarja magának megszerezni. Ezért, főleg azonban az előbb említett gyűlölete miatt — részben Réka biztatására, aki inkább akarja

haiva látni urát, mint más nő karjaiban — nászjén megöli Attilát. A hún király, bár a dráma minden hőse nagy egyéniségnek tartja, egészen színtelen és ködszerű alak, semmi jellemzőt nem tudunk meg róla, nem függ tőle semmi, nem iránít semmit. Szinte ráillenek Toldynak a *Nibelung-ének* Attilájára mondott szavai: minden egyéb, csak nem Attila.

Sokkal nagyobb sikerrel rajzolja meg Attila lenyűgöző egyéniségét Kisbán (Bánffy) Miklós (*A nagy úr* 1913. Bemutatta a Magyar Színház korábban 1912. dec. 28-án); szintén Attila halálát dolgozta fel. Drámájában Attila mindig rendkívül méltóságteljesen — színpadon nézve hatásosan — jelenik meg. Csodálatosan nyugodt, semmi ki nem hozza sodrából. Mikor az elvakult gót, Athaulf kivont karddal rohan rá, még a szeme se rebben, csak kinyújtja az ujját s már is nyíl üti át a gótot. De képzeljük ezt így el a valóságban! A Retentő Nagy Úr — az előbb még valami keleti kényúr — most bölcs mondásaival akár Catót is megszégyeníti (pl. „nem a harc a cél, hanem a győzelem” vagy: „aki népek fölé tud állani, Isten az, azoknak a népeknek”, vagy: „az istenek is meghalnak, — mikor elfelejtik őket” stb.). Természetesen szerelmes is, — de úgy, ahogy egy bölcshez illik. Mikoltot szereti, a gót hercegleányt. Ez az apáca-hercegleány azonban halálosan gyűlöli, legalább is ő maga azt hiszi, pedig ez a gyűlölet valójában valami különös vonzódás-vágyódás a Nagy Úr után. Mert Attila nagyszerű egyénisége vészesen vonzza magához Mikoltot s a leány szinte már öntudatlanul öli meg mérgezett hajtűjével. Attila fenséges nyugalommai veszi tudomásul, hogy meg kell halnia: egy ódái szárnyalású beszédben elbúcsúzik a világtól s ez a nagyszerűen szép haldoklás szörnyű kínt okoz Mikoltnak, aki csak most ébred rá gyilkos szerelmére. Attila érzi, hogy így jó meghalni: az élet magasán; nem élt hiába: amíg csak napsugár ömlik végig a nagy pusztán, reá mindig emlékezni fognak. Ez az Attila nem a történelem hőse, nem is a mondaké, de egy ilyen egyéniségről könnyen el tudjuk képzelni, hogy ura a világnak és a női szíveknek.

Maradt ez időből két értéktelen akadémiai pályamunka is; az egyiknek (*Hun-tor* 1912) tárgya Buda halála. Attila a rómaiakkal való barátkozással vádolja öccsét s ezért öli meg. Van is a gyilkosság miatt lelkiismeretfurdalása! Csak akkor

nyugszik meg, amikor egy látomásból megtudja, hogy Buda nem haragszik reá; elhatározza, hogy engesztelésül csak népe boldogulásával törődik (v. ö. Vajda Péter: *Buda halála*). Érdekes megjegyezni, hogy kitűnően ismeri Attila a bibliát. A másik pályamunka (*Csaba királyfi* 1913) — akadémiai bírálója találó elnevezése szerint Arany-mimikri — Attila halálával kezdi az eseményeket; de egy vándorénekes elbeszéli Attila tetteit s halálát is: Krimhilda ölte meg mellőztetése s fia száműzetése miatt. Mikor Krimhilda a nagy ütközetben Csabára támad a Balmunggal, Attila megmenti fiát: a hadak útján jön seregével s megöli Krimhildát.

Fehér lovas, fehér mén; a ló lángot fuval,
 És szellemhőse gyötri éles sarkantyúval.
 ... körulte fény a köd,
 Fehér alakja, ménje, szikrás holdfénybe szótt.

A már sokszor agyoncsépellt Attila-történetbe új, romantikus mozzanatokot vitt Fáy András (*Attila* 1914). Regényének hőse, az ifjú Attila herceg egy életre szóló barátságot köt a hún udvarba menekült Aëtiusszal, seregével Rómába kíséri s magister militummá neveztetik ki, Maga is Rómában mutat, megismeri a rómaiak hibáit és erényeit; szerelmi viszonya szövődik a császárléánnyal: Honóriával. A viszonyból leánygyermek születik — Attila nem tud róla — s ez a leány lesz majd oka Attila bukásának. Rómából távoztakor Attila Honóriát meg akarja szöktetni, de terve nem sikerül. Testvérét, Budát nem ő öli meg, hanem a hún papok, mert rokonszenvez a római műveltséggel s a keresztény vallással, — ezt a motívumot már láttuk az egyik akadémiai drámapályaműben is (*Hun-tor* 1912). Buda árváját, Csabát fiául fogadja Attila; ez lesz majd később vetélytársa. Aljas rágalmakat hall Honóriáról; el akarja felejteni hát régi-nagy szerelmét s csak nagy-ratörő terveinek él; célja: egyesíteni az összes hún-fajta népeket s ezeknek a friss, duzzadó erejével elsöpörni a kivénült, elsatnyult nemzeteket. Bár birodalma Kínáig, a Csín birodalomig terjed, Aëtiusszal szemben nem tud győzni. Róma ellen azért vezet hadjáratot, hogy Honóriát megszegyenítse s mikor ez sikerül, megkegyelmez a városnak. És most élete őszén fel-támad a már halottnak hitt múlt: Ögyek vezér fogadott leánya, — aki csodálatosan hasonlít a régi-régi Honóriára, — a király

szívét újra lángra gyújtja, akaratlanul, mert ő Csabát szereti; a fiú azonban apja kedvéért lemond róla s így Ildikó Attila jegyese lesz. Kiderül, hogy Ildikó Attila és Honória szerelmének gyümölcse; Attila azonban nem hiszi. Honória, hogy megakadályozza a vérfertőzést, megöli Attilát. Azt a mozzanatot, hogy Attila saját leányát vette feleségül, már Sándor István is említette (*Sokféle* 1791); Vörösmarty egyik drámájában (*Vérnász* 1833) az apa szintén saját leányát szereti meg s veszi feleségül. Fáy regényének néhány romantikus motívuma még később is felbukkan,

A világháború idejéből (1917) való még két akadémiai tragédia-pályamunka is. Az egyiknek (*Buda és Etele*) a tárgya Buda halála. Itt Attila heves és erőszakos, egyáltalában nem rokonszenves. Krimhildát a hunok akarata ellenére teszi asszonyává s később sem üzi el, — bár esküje erre kötelezné. Nagyon hasonlít az „*Atlamál*” Attilájához. Jóslatot kap: „A világ tied lesz, ha önmagad legyőzöd”, de nem hisz a jóslatban, azt mondja, hogy „itt a kard beszél”. — A másik pályaműnek (*Krimhilda csatája*) csak az I. felvonásában szerepel Attila, mint gyermekeit szerető, igazságos fejedelem. Természetesen — a régi recept szerint — most is Krimhilda öli meg (Csaba törével), hogy Aladárt trónra juttassa.

— A *Buda halálától* a világháborúig terjedő félszázad az Attila-irodalom virágkora, tárgyban, indítékban, műfajban egyaránt változatos és gazdag. E művek nagyrésze (pályamunkák) kéziratban maradt s esztétikailag értéktelen, de e korból valók a legértékesebbek is (*Buda halála*, *Láthatatlan ember*, *Ellák*, *A nagy úr* stb.). Csaknem valamennyin érezhető — többé-kevésbé — Arany János hatása s ez a hatás néha szolgai utánzássá alakul át. Nagyon szeretik a romantikus mozzanatokat; legközönségesebben használt indítékuk a bosszú: Attila bukását — szinte kivétel nélkül — mindig ez okozza, A hún rokonságot mereven tagadó tudományos felfogásnak szinte nyoma sincsen szépirodalmunkban.

VIII. A VILÁGHÁBORÚ UTÁN.

A világháború után ismét időszerű lett a hún-magyar mondavilág, éppen úgy, mint a múlt század 50-es éveiben. Attila

és népe bukása jelképezhetné a trianoni Magyarország sorsát, Csaba és utódai pedig a jövő magyarságát, melynek feladata visszaszerezni az apák által elvesztett hazát. Talán ez az alapeszméje Kozma Andor hőskölteményének, a *Honfoglalásnak* (1925), nyíltan azonban nem utal rá a költő. A magyarok jogos örökségüket, Attila ősi földjét foglalják vissza az idegen hódítóktól.

Nagy birodalma nagy Etelének —
Mi lett belőle? ... Tört hősinek!

— Alapot szolgáltatott a felfogáshoz a tudományos közvélemény újabb állásfoglalása is; Gombocz, Németh, Hóman és mások kutatásai — az eddigi tudományos felfogással ellentétben — csaknem kétségtelenné tették a hún és a magyar nép történeti kapcsolatát s hitelessé a hún-magyar azonosság tudatát.

A vesztes háború következményei is nemzetünk múltja felé irányítják a figyelmet, az írók érdeklődését, A magyar történelem nagy alakjai között Attila hatalmas egyénisége is megjelent az íróink képzeletvilágában. A legutóbbi két évtized Attila-tárgyú irodalmi termései sem tudnak hősiükről valószínű képet rajzolni, de tárgyilag sok újat és érdekeset hoznak.

Elsőnek említtem Kós Károly népballada ízű (itt-ott Thaly-szerű) prózai énekét (*Ének Attila királról* 1923), így kezdődik: „Nagy régi időről emlékezem mostan, haj öreg kúrairól, nagy régi időben; hallottad-é hírit Attila királnak, Attila királnak, Isten ostorának.” Kós azt a mozzanatot elevenítette meg, amikor Réka s gyermekei megtudják, hogy az idegen asszony megölte Attilát. „Benn az ágyasházban, lakodalmas ágyban; lakodalmas ágyban, haj! halottas ágyban fekszik a királ, a világ királa; mejjire ráömlik nagyhosszú szakálla, Attila királnak,” Hét napig gyászolták, nyolcadnap nagy pompával temették, s „szegény árva népe, ameddig csak látja, sírva néz utána, sírva néz utána.” Ez az Attila a népmesék világából kelt életre; már eddig is többször találkoztunk vele (Jókai, Hollósy, Városhy Mihály, Dús László).

Attila egész életét — születésétől haláláig — felöleli Szépvízi Bálás Béla terjedelmes (700 oldalas) regénye: *Atilla urunk* (1923). Attila életének keretei között saját erkölcsi és politikai

nézeteit hangoztatja a szerző. Attila — kezesként tartózkodva Rómában — már 12 éves korában tudósokkal vitatkozik, akár-csak Jézus; előadásokat tart a legel vontabb dolgokról; új parancsolatot is állít fel: ne hazudj! Alaposan ismeri a keresztény vallást s világnézete később is hajlik a kereszténységhez: „Krisztus nekem is Istenem” — mondja. Felismeri a gótok és a zsidók káros viláгурalmi törekvéseit, de nem tesz ellenük semmit; Budát is a gótok teszik el láb alól s Attilára fogják a bűnt. Az egyik bizánci követségben álrühában maga Attila is résztvesz. Rómát azért akarja meghódítani, hogy „a nemzetközi szeméttől megtisztogassa s az emberi szép és nemes gyümölcsös részesévé tegye.” Háborút azonban csak akkor indít, ha erkölcsi jogosultsága van rá. Szentül hisz küldetésében: „Én az Isten fia vagyok! Egy nagy rész az Isten lelkéből. Nekem Égatyától rendelt kötelességem — tisztán érzem szívemben születésemtől fogva a parancs szavát — ezt a testi-lelki piszkot hatalmi szóval vagy vassal vagy tűzzel elpusztítani s Földanya testét, embertársaim testét és lelkét megtisztítani. Meg kell váltanom őket, de nem úgy, hogy magam feláldozom . . . , hanem magam teremtek itt hatalmi szóval tiszta, szent, új világot!” Amikor a pápa megígéri neki, hogy az ő kívánsága szerint megtisztítja az egyházat, visszafordul Róma alól. Mindenről értesül, tudja azt is, hogy újra meg újra életére törnek; ellenségeinek mindent megenged. Az „*úriember*” mintaképe; adott szavát mindig megtartja (1, *Attila nászéje* 1888.) s ez okozza bukását is. Belenyugszik sorsába: „Nem jöttel még az úri uralom évezredei!” Életének gyümölcsét majd utódai fogják élvezni. „Felséges nagy lélekkel készült a halálra, melyet azzal az emberfeletti nyugalommal várt, mely az adott úri szó feltétlen teljesítésének tudatából fakadt.” Maga készített el hármaskoporsóját s sírját a Tisza medrében (v. ö. Mikszáth: *Beszterce ostroma*), fiait ellátja tanácsokkal; főelve: „Pusztuljon, ki idegen vallást vérszen fel.” Tudattá tökéletesült hittel hitte faja örök nagy érényeinek közeli vagy távoli, de végleges sikerét. „Nem jött el az idő a világ felszabadítására, Ezért bukom én.” Halála éppen olyan rendkívüli, mint élete. A nászéjszakán Ildikó szerelmének örült kicsapongásában akaratlanul is vérét veszi urának, — Ez az Attila a történelem és a mondák Attilájának meg-

hamisítása; csupán az író képzeletének teremtménye- Ilyen ember sohasem élt.

Attilának csak hadvezéri nagyságát akarja hőskölteményében (*Attila hunn király* 1926) megrajzolni Kerecseny János. Az Isten kardja a csata közepett egyenesen Attila kezébe száll s így győznek a hunok, Buda áruló lett, de Attila nem személyesen öli meg, hanem hadba küldi s ott pusztíttatja el. Folyton hadakozik, öl, pusztít, az egész világ remeg tőle. Isten földi helytartójának tartja magát:

Övé a Nap és a Villám boruja;
Azonképpen én vagyok a föld ura.

Jelmondata:

Csak velem, vagy ellenem.

Mindent népéért tesz.

... Tehetem joggal:
Nálam senki sem tudná jobban.

Nem szereti senki így a hunokat.

Így beszél Hegedűs Attilája is.

— Catalaunumnál személyes megjelenésével dönti el Attila a csata sorsát, igaz, hogy segít neki elhalt atyja, Mandzuk is, kiszállván Keveházából. „Megverték — de győzött a hunok királya.” Milyen volt Attila?

Legenda övezte, regék koszorúzták,
Gyűlölték, de félték, amikor suttogták.
Mint sátánt utálták, — Istenként rettegtek.

— Orrvérzés ölte meg; de „halálban is órjas: mint egy néma világ,” Csillagtalán este a Tisza fölött bolyong Attila árnya: keresi Hadúr kardját, hogy megsegítse a meggyalázott magyar népet.

Az Attila-mondák megjelennek még egyszer versben is; Böngérfi János még a háború előtt összegyűjtötte a hún mondákat s most (1929) megrövidítve átírta őket rímes tízenkettősökbe (*Húri és magyar mondakör*). Anyagát sok helyről vette. Érdekes mozzanat, hogy a két apostol (Péter és Pál) éjjel meg-

jelenik Attila sátrában, s az ő kívánságukra fordul vissza a hun király Róma alól (1. Városov: *Attila hunkirály*). Buda várának kapuját Attila maga bezúzta — akárcsak Bizáncét Bontond.

Ásatásaival kapcsolatban Móra Ferenc is írt néhány apróságot Attiláról (*Utazás a földalatti Magyarországon* 1935).

— Ezidőtájt (1934) Pékár Gyula kifogást emel az Attila jellemzések ötletszerű s minden történeti igazságnak fittyet-hányó szabadossága ellen. Attól azonban, amit másokban meg-rótt, ő sem tudott szabadulni: az ő jellemzése is ötletszerű s többnyire túljár a valószínűség határán. Pékár Attilája nagy-szerű életcélú tűz maga elé: a rothadó keleti s a züllött nyu-gati császárság helyébe egy mérsékelt égövi új világbirodalmat akar alapítani, éspedig tetterős fiatal népekből: hunokból, ger-mánokból, szláv és szarmata népekből. Őszinte, gyermekkori barátság fűzi Aëtioshoz, de ez a barátság később tragikusra fordul: mindketten egy nőt szeretnek, Honóriát — akárcsak Fáy regényében. Attila egyéniségének varázserejével maga köré gyűjti a római túszakadémia ifjait; ezek hisznek az ő hivatá-sában s vakon követik később is. Attilát csak gyűlölni, vagy szeretni lehet. A szerelem és a hivatás harcából az utóbbi ke-rül ki győztesen, de az előbbiről sem mond Attila le. Ázsiában a kínai nagyfaltól az Urálig terjedő hatalmas birodalmat szer-vez s ennek erejével foglalja el a tiszai hun királyságot a trónt bitorló nagybátyjától. Néha érzélgős szerelmes, lovagiasságá-ban párját ritkítja. Honóriát, — ki fogadalma miatt nem lehet a felesége, — holtáig szereti s tőle született fiát: a magyar mondák Csabáját, — Nagy Theodosius császár bíborban született s keresztény vallású unokáját — akarja hun-római királyként a római császári trónra ültetni. Tervéhez maga a pápa is örö-mest hozzájárul, de nem viheti végbe, mert a burgund király-leány, Krimhilda s a hataloméhes germán királyok bosszújá-nak áldozatul esik. Attilát felsőbb hatalmak segítik; nemcsak ő maga hiszi isteni küldetését, hanem a szerző is: valóban *van* küldetése. De nem látni, hogy miért nem érheti el célját. Pé-kár bőven felhasználja a mondákat s néha egyenesen bosszantó, hogy ezeket valóságként állítja elénk, holott a személyek egy-része sem hisz bennük. A mondákat még alaposan megtoldotta kitalált s részben hihetetlen mozzanatokkal. Álruhában megy

Attila Bizáncba az egyik követséggel: ez a mozzanat Bal ás regényében is megvan. Pékár regénye a francia Brion Attila-életrajzával is mutat fel rokon vonásokat. Ebben Attila római mintára akarja birodalmát, főleg a seregeket átszervezni: Rómát mintegy saját fegyvereivel megverni. Öregsége azonban megakadályozza nagyratörő tervei véghezvitelében.

A világháború utáni két évtized Attila-irodalma nem mondható gazdagnak s értékesnek sem. Itt is föltűnik, — bár egészen halkán, — az irredentizmus. Arany János hatása már észre sem vehető. Az egyes művek között nincsen kapcsolat, legfeljebb Bálás és Pékár regényei között s ezek — elgondolásuk és indítékaik révén — közel kerülnek Fáy regényéhez is. Attila szinte Jókai-hósként jelenik meg bennük. íróik sok helyről — főleg saját képzeletükből — veszik az anyagot. Drámaíróink nem foglalkoznak Attilával, de színre kerülnek régebben írt Attila-drámák (*A nagy úr, Ellák, Zéta.j.*

BEFEJEZÉS.

Vizsgálódásainknak végére érve megállapíthatjuk, hogy irodalmunk világában nagyon szívesen foglalkoztak Attila alakjával; újra meg újra feldolgozták életének szinte minden mozzanatát; mondhatni, hogy — különösen a legutóbbi száz év alatt — egész Attila-kultusz fejlődött ki irodalmunkban. Attila életének főleg négy, világtörténelmileg is nagyjelentőségű eseménye ragadta meg íróink érdeklődését: Buda halála, a cata-launumi csata, kegyelem Rómának és Attila halála; a történetírás homályos megvilágítása bő teret enged ezekben a képzelet szárnyalásának. S valóban! a lehető legkülönbözőbb — nem ritkán a leglehetőlenebb — indítékokkal és megoldásokkal találkozunk. A történeti s a mondai anyagot a hazai források közül főleg a krónikák, Bonfini és Oláh szolgáltatják, a külföldi források közül Priskos, Jordanes, a germán mondák és Thierry munkái. De íróink nemcsak ezekből merítenek, hanem egymás műveiből is; a történeti keretet azonban sokszor képzeletszülte, romantikus mozzanatokkal töltik meg. Általában a magyarság őséneke tartják Attilát s a hun-magyar rokonságot nyomatékosan kiemelik. A magyar mondák Attilája mellett ismételtelen megjelenik a latin és a germán mondák Attilája is; a legtöbbször vegyítve vannak a különböző eredetű történeti és mondai elemek; néha az antik vagy a germán mitológia istenei és hősei között találkozunk Attilával.

A történelem világhódító s államszervező alakját csak kevesen tudják megeleveníteni, a többiek többnyire a mondák világában, a valószínűségek határán túl kalandoznak. Attila jelleme majdnem mindig elhibázott, következetlen, néha boszszantóan naivül és ügyetlenül megrajzolva; sokszor a néven kívül nem emlékeztet benne semmi a népvándorlás korának nagy egyéniségére. Nagyon szívesen szerepeltetik dráma-hősként, de hatalmas alakját nem tudják a dráma korlátai közé

beszoritani. Különb is Attila a legkevésbé való drámahősnak. Az elbeszélő művekben pedig elvész az egység a részletekben s Attiláról homályos, töredékes képet kapunk, legtöbb-ször hamisat is.

Az Attila-jellemzések fejlődésének megrajzolásával, amelyet a Bevezetésben egyik feladatomból tűztem ki, adós maradtam. Időben nagyon szétágazó, egymáshoz belsőleg alig kapcsolódó, többnyire elszigetelt s ismeretlen irodalmi műveket vettem értekezésemben vizsgálat alá, szinte pusztán az időrend fonalára aggatva őket. Ezekkel kapcsolatban fejlődésről alig beszélhetünk, p. o. a legrégebbek és legújabbak között lényegileg nem sok a különbség. Igaz, hogy íróink a krónikás elbeszélésektől felemelkednek a történeti háttér s a lélektani igazságok legfinomabb árnyékolásáig, de nem az elődök ilyen irányú munkásságához kapcsolódva, hanem tisztán tehetségük révén; az elődök próbálkozásai akár el is maradhattak volna. Ezek egy része már keletkezése idején is ismeretlen volt, máig is kéziratban maradt s így nem lett szerves része az irodalmi életnek, de forrásai vagy mintái révén — legalább külsőleg — többnyire mégis csak kapcsolatban áll egyéb ilyen irányú törekvésekkel — ez azonban nem jelent egyszersmind értékelkedést is. Belső kapcsok alig tartják össze a különböző Attila-tárgyú munkákat, csak külsők: a közösen használt források; Arany Jánost is csak külsőségekben tudják követni, költői elgondolásának nagyszerűségét már elrontják vagy meghamisítják; hatása általában csak szolgai utánpótlásban mutatkozik. Az erősebb egyéniségű írók azonban tudatosan más irányban indulnak el.

E munkák nagy részét esztétikailag nem igen lehet méltatni — szerzőik szerény tehetséggel voltak megáldva, — de elgondolása és kidolgozása révén egynéhány igazi díszére válik irodalmunknak, elsősorban a *Buda halála* (elbeszélő költemény), a *Láthatatlan ember* (regény), *A csoda* (elbeszélés) és az *Ellák* (színmű), tárgytörténetileg pedig valamennyi érdekes.

IRODALOM.

I. Elbeszélő költemények:

- Farkas András: *A zsidó és magyar nemzetről* 1538. (R. M. K, T. II. k. Bp. 1880. M. T. A. kiad.)
- Valkai András: *Az Magyar Királyoknak eredetéről. (Genealógia Historica)*. Colosvárot 1576.
- Gosárvári Mátyás: *Az régi Magyaroknak első beiövésekről való história*. Colosvárot, 1579. (II. kiadás 1592.)
- Zrínyi Miklós: *Attila (Adriai tengernek Syrenaia Gr off Zrini Miklós)*. Bécs, 1651.)
- Liszt László: *Attila (Magyar Mars...* Bécs, 1653.)
- A Magyaroknak Scithiából való ki jöveteleik ... XVIII. sz. végéről való kézirat*. Sárospataki Ref. Kvt. (Ismerteti Gulyás József I. K. 1932.)
- Tseptsányi Gábor: *Szánakozó versek Buda haláláról. (A pesti magyar Társaság kiadványainak első darabja)*. Pesten, 1792.)
- Berzsenyi Dániel: *A magyarokhoz. (Versei Pesten Trattnernél 1813.)*
- Jéger József: *Attila a magyar nemzethez a holtak mezéjéről a magyar génius által*. Szegeden, 1809.
- Fábián Gyula: *Buda haragja*, (eposztörödék) Említi Grexa Gyula (i. K. 1917.)
- Baksai Dániel: *Etele és Buda*. A 40-es évekből való kézirat (Ballagi Aladár hagyatékában; Langer antiquarium Bp.)
- Debreczeni Márton: *A kióvi csata*. Hősköltemény. Bp. 1853.
- Szász Károly: *Aquiléja*. (ballada) Délibáb 1853.
- Balogh Zoltán: *Elzúg Atilla. (Költeményei 1855.)* Müller Gyula kiadása.
- Tompai Mihály: *Etele hun királyról. (A Magyar Nép Könyve. Új folyam. Pest, 1856.)*
- Thali Kálmán: *Réka köve. (néprege). Vasárnapi Újság 1859.*
- Arany János: *Buda halála*. Hun rege. 1864.
- György deák (Illésy György álneve): *Attila Isten ostroma*. Verses krónika (*Igazmondó* 1867) Pest, Corvina t. 1869.
- Marikovszky Gábor: *Attila ősei*: Hősköltemény XII énekben. M. Sziget. 1870.
- Arany László: *A hunok harca*. 1873. (Magyar Remekírók 52.) Athenaeum 1874. (Mutatvány „A hunok harca”-hói).
- Arany János: *Csaba királyfi hun rege töredékei* (Hátrahagyott versei I. k. Bp. 1888. Ráth Mór).

- A r a n y J á n o s: *Két éles kard*. Töredék az 50-es évekből (u. o. II. k.).
- B á t k y L a j o s: *Etele halála* (hún történet). Tata, 1888. Takácsy Béla kiadása.
- Etele és Csaba*. Elbeszélő költemény. Nádasdy pályamű. 1896. 6. sz. Akad. Kézirattár.
- D u s L á s z l ó: *Árpád. (Bolgár háború)*. Hösköltemény. Nagyvárad, 1896. Szent László nyomda rt.
- G á r d o n y i Géza: *Éjjel a Tiszán*. 1902. (*Fűzfalevél, nyárfalevél* 1904.)
- R e g ó c z i (E x n e r) G y ő z ő: *Réka gyásza*. Költői elbeszélés. Az 1901-i Nádasdy-pályadíj nyertese. (Olcsó Kt. 1285-6) 1903. Franklin T.
- Isten ostora, asszonyok labdája*, (hún monda) Nádasdy-pályamű 1903. 4. sz. Akad, Kézirattár.
- Délibáb*, (űn monda) Nádasdy-pályamű 1906. 7. sz. u. o.
- Hildegund*. Nádasdy-pályamű 1906. 14. sz. u. o.
- Attila*. Nádasdy-pályamű 1908, 7. sz. u. o.
- Attila halála*. Nádasdy-pályamű 1908. 22. sz. u. o.
- F ü l ö p Á r o n: *Attila*. (Költői elbeszélés tíz énekben) Athenaeum. 1909 (= Nádasdy-pályamű 1908. 20. sz. Akad. K.-tár.)
- Z e m p l é n i Á r p á d: *Isten kardja*. 1907. (*Turáni dalok*. Mondai és történelmi hős-énekek. 1900—10. Bp. Franklin, 1910.)
- Csaba királyfi*. Nádasdy-pályamű. 1913. 27. sz. Akad. K.-tár.
- A d y E n d r e: *Áldozás Attila sírján*. (*Az utolsó hajók* 1923.)
- K o z m a A n d o r: *Honfoglalás*, (történelmi rege) Bp. 1925. Pantheon Rt.
- K e r e c s e n y J á n o s: *Attila hunn király*, (történelmi ősrége). Bp. 1926.
- B ö n g é r f i J á n o s: *Hún és magyar hősmundakör*. Bp. 1929. A szerző kiadása.

II. Színművek:

- B e s s e n y e i G y ö r g y: *Buda tragédiája*. Pozsonyban, 1773. (A második kiadás címe; *Attila és Buda tragédiája 1787*.) Landerer M.
- D e m e t e r J á n o s: *Attila és Buda*. 1795.
- K e l m e n f f y L á s z l ó (Hazucha Xav. Ferencz): *Buda*, Dráma. Színmű-írók zsebkönyve, 1839,
- B o d o r L a j o s: *Almos a honkereső*. Tündérmű, Kolozsvár, 1842.
- A hunn király*. Drámai pályamunka. 1843. Akad. Kézirattár Magyar írod. (színművészet) 4 r. XX. k. 174.
- A talizmán*. Eredeti szomorújáték 4 felvonásban 1846. Nemz. Szh. Kvt (jelzés nélkül.) Kézirat.
- Attila és Bléda*. Történeti szomorújáték öt felvonásban. 1855. Akad. Kézirattár. Magyar írod. (színművészet) 4 r. I. k. 10.
- Etele*. Szomorújáték öt felvonásban. 1856. u. o. XXI. k. 183.
- V a j d a J á n o s: *Ildikó*. Eredeti történeti szomorújáték 5 felvonásban. 1857. Kézirat. Nemz. Szh. Kvt. és Széchenyi Kvt. (Quart. Hung. 2623). Előadták a Nemz. Szh.-ban 1857 febr. 13-án és Kolozsvárott 1857 mára 28-án.

- Nemes - Népi Zakál György: *Attila Isten ostora. Zsar és Vahit Rémjei*. 1861. Történeti dráma öt felvonásban. Akad. Kézirattár Magyar irod. (színművészet) 4 r. V. k. 44.
- Vajda Péter: *Buda halála*. Szomorújáték 5 felvonásban. Pest, 1867. Közrebocsátá Zsilinszky Mihály. Kilián György biz. Az V. felvonás megjelent az Athenaeumban, 1838. (*Aula és Buda*).
- Attila és az utolsó görög hős*. Dráma a magyar őstörténelemből 4 felvonásban. 1872. Akad. Kézirattár, Magyar irod. (színművészet), 4. r. XLVL k. 404. Teleki-pályamű.
- Hollóssy István: *Csaba tragédiája*. Drámai költemény. Bp. 1876. Teltey és Tsa. (A szerző neve nélkül).
- Etele király*. Tragédia 4 felvonásban. Akad. Kézirattár. Magyar irod. (színművészet) 4 r. C. k. 917. (III.) Kóczán-pályamű, 1888.
- Buda halála*. Tragédia a hún hősmondakörből 4 felvonásban. U. o. 918. (IV.) Kóczán-pm. 1888.
- A rabnő*. Történeti dráma 5 felvonásban. U. o. 921. (VIII.), Kóczán-pm. 1888.
- Attila*. Eredeti történeti szomorújáték 5 felvonásban egy vég jelenettel. U. o. 923. (X). Kóczán-pm. 1888.
- Attila nászéje*. Történeti dráma 3 felvonásban. U. o. 925. (XIII.) Kóczán-pm. 1888.
- Isten kardja*. Szomorújáték 5 felvonásban a hún regeidőkből. U. o. 926 (XIV). Kóczán-pm. 1888.
- Váradi Antal: *Hún utódok*. Regényes dráma 3 felvonásban. A Kóczán-pályázaton dicséretet nyert. Kézirata a Nemz. Szh. Kvt.-ban. (Előszőr adták: 1890. jan. 24).
- Kulcsár Endre: *Etele*. Szomorújáték 5 felvonásban. N. Kanizsa, 1899. Pályázott a Kóczán-pályadíjra; kézirata Akad. Kézirattár Magyar irod. (Színművészet) 4 r. C. 915 (L).
- Seress Imre: *Etel király*. Tragédia 4 felvonásban. Kézirat. Teleki-pályamű. 1889. U. o. XCIV. k. 857, (XII). (A szerző neve nélkül).
- Szász Károly: *Attila halála*. Történeti tragédia 5 felvonásban. Magyar Történelmi Színműtár 1. 1893, Az 1888-as Kóczán-pályadíj nyertese. (A dráma kezdetlegesebb alakjának kézirata a Nemz. Szh, Kvt.-ban, címe: *Attila násza*, a szerző neve nélkül, 1883. jelzéstelen),
- A hunok*. Tragoedia 5 felvonásban. Pályamunka a Milleniumi díjra 1895. 5. sz. Akad. Kézirattár.
- Pulcheria*. Karátsonyi-pm. 1899. 29. sz. U. o.
- Dobsa Lajos: *Attila és Ildikó*. Eredeti tragédia 5 felvonásban. Bp. 1902 Ráth M. 1858-ban pályázott az Akadémia Teleki-jutalomdíjára, a kézirat Akad. Kézirattár, Magyar irod, (színművészet) 4 r. XXII. k. 193. Két későbbi (1890) átdolgozott, egymástól is különböző kézirat példánya a Nemz. Szh. Kvt.-ban.
- Gárdonyi Géza: *Zéta*. Színpadra tett regény 3 felvonásban, (előszőr adták 1905. dec. 17. a N. Szh.-ban).
- Attila*. Szomorújáték V. felvonásban. Karátsonyi-pm. 1905, 14. sz. Akad. Kézirattár,

- Attila*. Szomorújáték. Teleki-pm. 1908. 21. sz. U. o. (egy példánya a N. Szh. Kvt.-ban is).
- M á r k u s L á s z l ó: *Attila*. Dráma 3 felvonásban. Bp. 1912, Singer és Wolfner. (Színrekerült a N. Szh.-ban 1911. okt. 13-án),
- Hun-tor*. Szomorújáték 5 felvonásban. Teleki-pályamű, 1912, 5. sz, Akad. Kézirattár.
- B á n f f y (K i s b á n) M i k l ó s: *A nagy úr*. Bp. 1913. Singer és Wolfner. (Bemutatta a Magyar Színház 1912. dec. 28-án).
- Krimhilda csatája*. Tragédia öt felvonásban, Karátszonyi-pályamű 1917, 8. sz. Akad. Kézirattár.
- Buda és Etele*. Tragédia öt felvonásban, Karátszonyi-pályamű, 1917. 14. sz. U. o.
- H a r s á n y i K á l m á n: *Ellák*. Történeti tragédia. Bp. 1924. (Egy 1903-ból való példánya a N. Szh. Kvt.-ban, címe: *Ellák öröksége*). Színrekerült a Nemz. Szh.-ban 1923, márc, 2-án).
- V r a c s o h L a j o s: *Naiv ábránd*. Nemz. Szh. Kvt, jelzéstelen (év nélkül).

III. Prózai elbeszélő munkák:

- H e l t a i G á s p á r: *Chronica az Magyaroknak dolgairól...* Kolosvár, 1575.
- P e t h ő G e r g e l y: *Rövid Magyar Cronica...* Bécs, 1660 (újabb kiadásai: 1702, 1729, 1742).
- L i s z n y a i K. Pál: *Magyarok cronicája*. Debreczen, 1692.
- L o s o n t z i I s t v á n: *A' szent históriának summája...* (*Hármas kis tükör*). Pozsonyban Landerer M. 1771. I. kiad. (Még sok kiadása van; 1854-ben betiltották).
- S á n d o r I s t v á n: *Atilláról vagy-is Eteléről*. (Sokféle I, Győrött, 1791.)
- D u g o n i c s A n d r á s: *Szittyiai Történetek*. Két könyvben. Pozsonyban és Pesten, 1806. Landerer M.
- N e m e t h y Pál: *Bléda vagy Buda halála*. Felsőmagyarországi Minerva. 1830. 4. füzet.
- U. a.: *Attila s Theodosz követségei*. U. o.
- U. a.: *Attila életéből néhány rovatok* (Fessier után). U. o, 10. füzet,
- L i g e t h y A n d o r: *A telegraph ideája Atilla alatt*. Sas. Vegyes tárgyú iratok az olvasni és tudni méltó minden ágaiból. XII. k. 1832.
- V a j d a P é t e r: *Hildegunda*. (Beszély). Dalhon I. Pesten, 1839.
- U. a.: *Atilla halála* (Beszély). Dalhon II. Pesten, 1839.
- Atilla hunnok királyának élete*. Pozsony, 1843, Bucsánszky A.
- J ó k a i Mór: *Egy lakoma a hunn királynál*. Remény. Zsebkönyv. 1851.
- K r i z a J á n o s: *Székely népmonda Atilláról és a hunokról*. Új Magyar Múzeum, 1853.
- J ó k a i Mór: *Regék*. Vasárnapi Könyvtár III. évf. 1. k. 1858. Heckenast G.
- P á l f f y A l b e r t: *Atilla Isten ostora*. Regény a magyar nép számára. U. o. 8. k. 1859. Heckenast G.
- B o r o s s M i h á l y: *Atilla, a hun király*. Történeti kép az ötödik századból. Francia eredetiből készítette... 1858. Pest, Magyar M.

- Attila Hunnok királyának élete.* 2. kiad. Pest, 1861. (Későbbi kiadása 1869.) Bucsánszky A.
- Attila hunn király viselt dolgai.* N. Várad, 1861. Tichy.
- Jó s í k a Miklós: *A magyarok őstörténelme* I.—III. Pest, 1861. (Az I. és II. k.-ben a hunok története).
- B o c s k a y P a p p L a j o s: *A hún király.* (Gyermekbarát 1862. 49. sz.).
- Áldor Imre: *Attila hun király története.* Történelmi Könyvtár. 15. füzet. Bp. 1876. Franklin T.
- T a m á s Péter: *Attila halála vagy a vérnász.* Történelmi elbeszélés. Mulattató és hasznos olvasmányok. 1. Bp. Méhner V. (év nélkül).
- V á r o s y Mihály: *Az isten ostora. (Attila hun király).* Wajdits J. népkönyvtára 2. Nagy Kanizsa, (év nélkül).
- G á r d o n y i Géza: *Fagot bosszúja (Száz novella I. Győr, 1888.)*
- G a á l Mózes: *Világverő hunok viselt dolgairól.* Három szép história. Jó Könyvek, 56.
- U. a.: *Etele királyról* Jó Könyvek. 61.
- U. a.: *Buda halála és az isten kardjának rettenetes útja.* Jó Könyvek. 65.
- U. a.: *Etele király dicsősége és halála.* Jó Könyvek. 70.
- B ö n g é r f i János: *A hunok és a híres Attila vagy Etele király dicső históriája* 14 képpel. Bp. 1894.
- G e r h á r t György: *A hunok és magyarok története.* Bp. 1894. Lampel R.
- Gaál Mózes: *Hún és magyar mondák.* Bp. 1900. (III. kiad. 1907.) Franklin T.
- B ö n g é r f i János: *Hún mondák.* Az ifjúság számára elbeszéli. Pozsony—Budapest. Stampf el K. (év nélkül).
- G á r d o n y i Géza: *Láthatatlan ember.* Regény. Bp. 1902. Singer és Wolfner.
- B e n e d e k Elek: *Attila. (Nagy magyarok élete. I)* 1905. Athenaeum.
- S e r e s s Imre: *Etel.* Történeti regény. Pesti Hírlap, 1907 jún. 29,—júl. 28.
- H e r c z e g Ferenc: *A csoda.* 1909, (Megjelent a *Huszonhat elbeszélés* c. kötetben. Singer és Wolfner. Év nélkül).
- Ifj, Fáy András: *Attila.* Történeti regény, Bp, 1914, Athenaeum,
- K ó s K á r o l y: *Attila királyról ének.* Első Magyar Betűöntődé R, T. 1923.
- S z é p v i z i Bálás Béla: *Atilla urunk.* Régibb középkori regény három kötetben. Stádium sajtóvállalat R. T. Bp. 1923.
- P e k á r Gy u l a: *Attila.* Történeti regény két kötetben. Bp. Singer és Wolfner, (év nélkül).
- M ó r a Ferenc: *Utazás a földalatti Magyarországon.* Bp. 1935. Révai,

IV, Fordítások:

- F e s s i e r I.A.: *Attila vagy is a régi magyarok első vezérének dicsőséges viselt dolgai.* Fordította egy hazáját szerető magyar (I. K.) Pesten, 1811. Trattner M.

- C r a l l e r: *Attila A' Hunnosok Rettenthetetlen Királya*. Nemzeti Vitézi Játék 4 felvonásba. 1823. Kézirat Nemz. Szh. Kvt.
- Z i e g l e r: *Atilla és Buda vagy Testvérgyilkos akarat ellen*. Szomorújáték 4 felvonásban, Magyarra tette Telepi György. Kézirat u. o. (Előadták Budán, 1834. X. 7-én).
- T h i e r r y A m a d é: *Attila*. Történeti kor- és jellemrajz. Jegyzetekkel fordította és felvilágosította Szabó Károly. Pest, 1855, Geibel A.
- U. a.: *Attila-mondák*. Fordította Szabó Károly. Pest, 1864. Pfeifer F.
- Nibelung-ének*. Ónémet hősköltemény. Fordította Szász Károly. Pest, 1868.
- B r i o n M.: *Attila élete*. Fordította Salgó Ernő, Bp. Athenaeum, (év nélkül).

V. A felsorolt szépirodalmi munkákon kívül még sok kisebb-nagyobb cikk, értekezés, tanulmány foglalkozik Attilával és a hunokkal, ezeknek az összeállítását azonban elhagyom, mert vagy jelentéktelenek, vagy a hünmondák kérdésére vonatkoznak.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
Bevezetés	3
I. A krónikák	4
II. A krónikáktól Bessenyeiig	7
III. Bessenyitől a szabadságharcig	10
IV. A szabadságharctól Arany Jánosig	16
V. Arany János kora.....	22
VI. Arany János nyomdokain	29
VII. A millenium után	37
VIII. A világháború után	48
Befejezés.....	54
Irodalom.....	56